

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Allahverdiyev İsmayıl Xanoğlan

« **Beynəlxalq ticarətin nəzəri-konseptual əsasları və
müasir təcrübə**» mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:

060401 “Dünya iqtisadiyyatı”

İxtisaslaşma:

“Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər”

Elmi rəhbər:

i.e.d., prof. Hacıyev Ş.H.

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n., dos. Rəhimli F.Ə.

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Hacıyev Ş.H.

BAKİ- 2017

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
Fəsil 1. Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri və milli iqtisadi inkişaf.....	5
1.1 Beynəlxalq ticarətin klassik nəzəriyyələri.....	5
1.2 Beynəlxalq ticarətin neoklassik nəzəriyyələri.....	17
1.3 Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri və milli iqtisadi inkişafın qarşılıqlı əlaqələndirilməsi.....	24
Fəsil 2. Beynəlxalq ticarətin təkamülü,formalaşması və maddi-ilkin əsasları.....	33
2.1 Beynəlxalq ticarətin mahiyyəti, təkamülü və formalaşması.....	33
2.2 Beynəlxalq əmək bölgüsü-beynəlxalq ticarətin inkişafının maddi əsasıdır.....	42
2.3 Qloballaşma beynəlxalq ticarətin inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsidir.....	54
Fəsil 3. Beynəlxalq ticarət formalarının inkişafında beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrindən istifadə təcrübəsi və perspektivləri.....	63
3.1 Əmtəələrlə beynəlxalq ticarətdə beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrindən istifadənin müasir təcrübəsi və perspektivləri.....	63
3.2 Xidmətlərlə beynəlxalq ticarətdə beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrindən istifadənin müasir təcrübəsi və perspektivləri.....	75
3.3 Elmi-texniki məhsullarla beynəlxalq ticarətdə beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrindən istifadənin müasir təcrübəsi və perspektivləri.....	85
Nəticə.....	97
Ədəbiyyat siyahısı.....	102
Резюме.....	103
Summary.....	104
Referat.....	105

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. İndiki zamanda dünya dövlətlərinin ticarətdə bu şəkildə aktiv olaraq pay sahibi olmaları onların ölkə daxilində yaranan bir neçə ehtiyacından irəli gəlmişdir. Dünya ticarətində iştirak dövlətin özünün sahib olduğu maliyyə imkanlarının, elm və texnikanın son dövrlərdə ixtira olunmuş alət və vasitələrindən istifadə etməyə şərait yaradır. Ölkə iqtisadiyyatının quruluşunda islahatlar aparmağa və dəyişiklikləri həyata keçirməyə, ölkə vətəndaşlarının ehtiyaclarının yüksək səviyyədə təmin edilməsinə şərait yaratmışdır. Bu məntiqdən irəli gedərək deyə bilərik ki, bu dissertasiya mövzusunun tədqiqi dünya üzrə aktual mövzudur.

Beynəlxalq ticarətin formalaşması, müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatmasında beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin müstəsna rolu vardır. Bu nəzəriyyələr, dünya ölkələri arasında olan ticarət əlaqələrinin inkişaf etməsinə, təkmilləşməsinə və daha da dərinləşməsində öz təsirini göstərmişdir. Müasir dövrdə ölkələr arasında malların, xidmətlərin və eləcə də insanların rahat və maneəsiz olaraq hərəkət etməsi günümüz beynəlxalq ticarətində açıq-aşkar müşahidə olunur.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədi beynəlxalq ticarətin spesifik xüsusiyyətlərinin, mahiyyətinin öyrənilməsi, beynəlxalq ticarətin konseptual əsaslarının tədqiq edilməsi, beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin kompleks təhlili və inkişaf istiqamətlərinin araşdırılmasından ibarətdir. Bu məqsədlə beynəlxalq ticarətin təşəkkül tapdığı dövrdən, onun keçdiyi inkişaf yolu, müasir dövrümüzdə beynəlxalq ticarətin vəziyyəti araşdırılmışdır. Bunlardan əlavə beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin xarakterik xüsusiyyətləri və onların əsas fikirləri araşdırılmış və beynəlxalq ticarətin inkişafındakı rolu öyrənilmişdir.

Dissertasiya tədqiqatının obyektini BİM sistemində beynəlxalq ticarət və elektron ticarət, beynəlxalq ticarətin strukturu və dünya ölkələrindəki vəziyyət təşkil edir. Həmçinin, beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri, onların nümayəndələri, nəzəriyyələrin əsas fikirləri, onların beynəlxalq ticarətin inkişafında verdikləri töhfələr dissertasiya işinin obyektini təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini isə beynəlxalq ticarət çərçivəsində müxtəlif dünya ölkələrinin idxal-ixrac siyasəti, əsas ticarət malları, xidmətlər və elektron ticarət dövriyyəsi təşkil edir. Ticarət edilən bilən mallar nomenklaturası, onların yayılma arealları, həmin mallarla ticarətdə lider mövqedə olan ölkələr və onların ticarət tərəfdaşları tədqiqatın predmetinə daxildir.

Tədqiqatın informasiya bazasını mövzu ilə bağlı dünya və yerli iqtisadçıları elmi-metodiki işləri, əsərləri, beynəlxalq təşkilatların illik hesabat sənədləri, statistik məlumatlar, ÜTT-nin, Dünya Bankının beynəlxalq ticarət beynəlxalq ticarət dövriyyəsinə aid materialları, məqalələr tədqiqat mövzusu üzrə elmi araşdırmalar və digər elmi ədəbiyyatlar təşkil edir.

Dissertasiya işinin nəzəri – metodoloji əsasını beynəlxalq ticarətin formalaşması, strukturu, inkişaf mərhələləri, beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri, onların formalaşması və mahiyyəti, ÜTT-nin illik hesabatları, statistik informasiyaları, ticarət edilə bilən məhsul nomenklaturası, onların beynəlxalq ticarət dövriyyəsinədəki payı və ölkələr üzrə bölgüsü təşkil edir.

İşdə araşdırılmaq üçün qarşıya qoyulan suallara cavab tapmaq üçün müqayisəli təhlil, statistik məlumatlar, səbəb–nəticə, prinsiplər, məntiqi, struktur, həmçinin digər üsullardan istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu giriş, üç fəsil, nəticədən və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyada beynəlxalq ticarətin formalaşması, yaranma və inkişaf tarixi, strukturu, dünya ölkələri üzrə qeyri-bərabər səviyyədə təşəkkül tapması, beynəlxalq əmək bölgüsü, beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin müasir dünya ticarətinə göstərdiyi təsir təhlil edilmişdir. Dünyada aparıcı idxal-ixrac ölkələri, onların illik statistik göstəriciləri, bu məlumatlara görə onların dünya bazarında tutduğu mövqe araşdırılmışdır.

Dissertasiya tədqiqatının axırında nəticə göstərilmiş, istifadə edilən ədəbiyyat siyahısı və materiallar geniş təqdim olunmuşdur.

Fəsil 1. Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri və milli iqtisadi inkişaf

1.1 Beynəlxalq ticarətin klassik nəzəriyyələri

Heç bir dövlət xarici aləmdən təcrid olunmuş formada uzun müddət ərzində davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq iqtidarında deyil. Bir müddətdən sonra ölkələr tələbi ödəmək məqsədi ilə BİM sistemində iştirak etməyə başlayırlar. Bu son dövrlərdə yaranan bir proses deyil. Qədim dövrlərdən bu günkü günə kimi gəlib çıxan beynəlxalq ticarət ənənələri daha da təkmilləşdirilmiş şəkildə ölkələr arasındakı münasibətlərdə mühüm rol oynayır. Beynəlxalq ticarət bu mərhələyə gəlib çatana qədər bir sıra iqtisadçı-alimlər tərəfindən orada nəzəriyyələr işlənmişdir. Bu nəzəriyyələrin bəziləri müasir dövrdə də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

İqtisadiyyatın yaxud hansısa başqa bilik bölməsində “nəzəriyyə” dedikdə o bilik sferasının predmetinin öyrənilməsi başa düşülür. Həmçinin “nəzəriyyə” bilikdə baş verən işlərin nədən baş verdiyini və sonda nə yaratdığı suallarını öyrənir. Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin də əsas məğzi dövlətlərin bir-biriləriylə olan mal və işlərin mübadiləsinin aydınlaşdırmaqdır. Ticarət nəzəriyyələrinin beynəlxalq səviyyəsində 3 ədəd sual çeydana çıxmışdır. Yaradılan nəzəriyyələr isə bu suallara cavab tapmağa çalışmışdır. Bu suallara aiddir:

- 1) Niyə ölkələr xarici ticarətlə məşğul olurlar, bu onlara nə qazandırır?
- 2) Dövlətin digər dövlətlərlə ticarətinin məzmununu nə ilə aydınlaşdırmaq olar?
- 3) Dövlətin ixrac etdiyi malın qiyməti ilə idxal etdiyi malın qiymət bölgüsü həddləri nə cür formalaşmışdır?

Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri haqqında danışsaq ilk öncə Merkantilizm nəzəriyyəsini göstərməliyik. Çünki Merkantilizmdən öncə iqtisadiyyat nəzəri cəhətdən tədqiqat obyektı olmamış və onun haqqında tədqiqatlar sistemiz olaraq aparılmışdır. Merkantilizmi iqtisadiyyatı nəzəri cəhətdən öyrənən ilk nəzəri praktik sistem kimi göstərmək olar.

Kapitalist iqtisadiyyatının və baza münasibətlərinin mahiyyətini və təzahür formalarını ilk dəfə öyrənən merkantilistlər olmuşdu. Merkantilizm kapitalist iqtisadiyyatının ilk nəzəri işlənilməsi, bazar iqtisadiyyatının "ticarət sistemi" kimi

öyrənilməsidir. Merkantilizm bazar iqtisadiyyatının konseptual əsasını təşkil edir və bazar təsərrüfatlı iqtisadi sistemin iqtisadi siyasəti və nəzəriyyəsi öz başlanğıcını ondan götürür. Sonrakı iqtisadi siyasət və nəzəriyyə sistemləri isə merkantilizmin tənqidi əsasında yaranmışdı.

Merkantilizm XV-XVIII əsrlərdə Qərbi Avropa ölkələrində iqtisadi siyasətin və iqtisadi fikrin əsas cərəyanı olmuşdu. Bunu o zamanlar Qərbi Avropa dövlətlərinin iqtisadi inkişafında həyata keçirilmiş sosial iqtisadi dəyişikliklərlə: böyük coğrafi kəşflər, ilkin kapital yığılı proses, əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı, milli bankların yaranması, dünya bazarının yaranması və beynəlxalq ticarətin genişlənməsi və s. bağlamaq olar.

Merkantilist ideyalar və prinsiplər müasir dövrdə də istifadə edilir. Ümumi əlamətləri merkantilistlər tərəfindən işlənilib hazırlanmış mübadilə konsepsiyasını, proteksionist tədbirləri, aktiv ticarət balansını və s. bu cür tədbirlərə aid etmək olar.

Merkantilizmin əsas ideya və prinsipləri:

- 1) Bahalı daş-qaşların və bunların toplanması zənginliyin ımasını bildirirdi.
- 2) Ölkənin zənginliyinin və qüvvəsinin qızıl və gümüşün toplanması üsulu vasitəsilə yüksəldilməsi.
- 3) Dövlətə altın və gümüş axınının yaradılması düşüncəsiylə xarici ticarətin tənzimlənməsi.
- 4) Aşağı qiymətli materialın ölkəyə gətirilməsi üsulu ilə sənayenin təkmilləşməsinə dəstək olmaq.
- 5) Dövlətə xaricdən gələn industrial mallara rüsumlar tətbiq etmək.
- 6) Dövlətdə istehsal olunan malın xaricə satılmasının stimullaşdırılması.
- 7) Vətəndaşların ay sonunda alacaqları məbləğin səviyyəsini aşağıda saxlamaq üçün onların sayını artırmaq və s.

Merkantilistlərin iqtisadi siyasəti – hökumətin büdcəsində olan bahalı daş-qaşların, yəni ödəniş vasitəsinin bütün yollarla yığılmasıdır. Merkantilist nəzəriyyə isə iqtisadiyyatdakı hadisələrin ardıcılığını tədavül sferasında, əsasən də xarici ticarətdə araşdırmaqdan bəhs edir. Merkantilist siyasətin yeganə məqsədi dövlətin

sərvətini və qüdrətini artırmaqdan ibarət olmuşdu. Bunun yollarını "ticarət sistemində" axtarırlar. Merkantilizmin ideyaları ticarət və pul kapitalı nümayəndələrinin (tacirlərin və sələmçilərin) mənafeyini müdafiə edirdi. Merkantilistlər millətin sərvətini mahiyyət etibarilə ticarət kapitalının mənafeyi baxımından nəzərdən keçirmişlər. Qeyd edək ki, kapitalın tarixən ilkin forması ticarət kapitalı olmuşdur. Sənaye kapitalı tədricən bu formadan meydana gəlmişdi. Ticarət kapitalının qanunu - satmaq üçün satın almaqdır.

Merkantilizmin məğzini və məqsədini ölkəyə pulun, yəni qiymətli metalın cəlb edilməsi təşkil edir. Hər cür sahibkarlığın başlanğıcını, çıxış nöqtəsini pul təşkil edir. Bu pul da, sahibkarlar onun vasitəsilə fəhlə tutduqda, emal üçün və ya yenidən satmaq üçün əmtəə satın aldıqda pul kapitalına çevrilir. Bu fakt merkantilizmin əsasında durur.

Merkantilistlər əsas diqqətlərini tədavül sferasına verirlər. Onlar istehsala sadəcə olaraq sərvəti artırmaq üçün bir vasitə kimi baxırlar. Onların təlimində istehsal xarici ticarətin məqsədinə tabe etdirilir. İstehsal pulun xaricə axmaması işinə xidmət etməli olur. Onlar əsasən sərvətin mübadilə dəyəri formasına diqqət verirlər. Sərvəti pul ilə eyniləşdirirlər, onu qızıl və gümüş yığımından ibarət təsəvvür edirlər və çox pulu olan dövləti daha varlı sayırlar. Sərvətin mənbəyini tədavül sferasında, əsasən xarici ticarətdə görürlər. Qeyri-ekvivalent mübadiləni əsas götürürlər və ucuz alıb baha satmağı sərvətin mənbəyi hesab edirlər. Ona görə də, onlar iqtisadi siyasətlərini həyata keçirmək üçün dövlət müdafiəsinə möhtac olmuşlar. Merkantilist müdrikliyinin yüksək zirvəsi - xaricdən satın alındığından daha çox xaricə satmaq olmuşdu.

Merkantilistlər ancaq altın və gümüş istehsalı əsasında əməyi yaxud dövlətə bahalı daş-qaşların gətirilməsi imkanını verən əməyi daha səmərəli bilirdilər. Onlar görürlər ki, qızıl və gümüş hasilatına sərf olunan əmək və həmçinin ixrac sahələrindəki əmək, digər sahələrdə tətbiq olunan əməkdən çox mənfəət gətirir.

Merkantilizm öz tarixi inkişafında iki mərhələ keçirir. İlk merkantilizmin (XV-XVI əsrlərdə) əsas nümayəndələri U.Stafford (İngiltərədə), Q.Skaruffi (İtaliyada)

olmuşdur. İnkişaf etmiş merkantilizmin (XVII-XVIII əsrlərdə) başlıca nümayəndələri T.Man (İngiltərə), A.Serra (İtaliya), A.Monkreyen (Fransa) olmuşdur.

Merkantilizmin bu iki mərhələsi bir-birindən pulun az xərclənməsi və onu çoxaltmaq üçün təklif etdikləri üsul və tədbirlərlə fərqlənir. İlk merkantilizm qanunvericilik yolu ilə milli miqyasda pul sərvətinin artırılmasına yönəldilmiş monetar siyasət yerinə yetirmişdir. Onların fikrincə sərvət pula sahib olmaqdır. Fərd kimi, dövlət də əgər sərvətini artırmaq istəyirsə əldə etdiyindən az xərcləməlidir. Onlar bu artıqlığı qiymətli pulun (metalın) və yaxud yığımın əldə olunması ilə eyniləşdirmişlər.

Əvvəlki merkantilistlər yaratdıqları “pul balansı” nəzəriyyəsində pula xəzinə olaraq baxırdılar və alış etdikdə o azalırdı prinsipi ilə hərəkət edirdilər. Bunu da aradan qaldırmaq üçün təklif edirdilər ki, başqa ölkədən mal alışıni dayandırmaq lazımdır. Ölkədə nəğd pulun (qızıl və gümüş) daha çox toplanması məqsədi ilə onların xaricə ixrac olunmasını qadağan edirlər.

İdxalı məhdudlaşdırırlar, qızıl və gümüş hasilatını gücləndirir, gətirilən mallara yüksək gömrük qoyurdular. Əcnəbilər ölkədən ancaq yerli məhsullar apara bilərdilər. Bu tədbirləri çox vaxtı iqtisadi yollarla yox, inzibati vasitələrlə həyata keçirirdilər. Belə ki, xarici ölkələrə gedən ingilis tacirləri yalnız müəyyən sahələrlə alver etməli və ingilis hökumətinin xüsusi nümayəndələrinin nəzarəti altında olmalı idilər. Bunda məqsəd o idi ki, satılan ingilis malları müqabilində əldə edilən pulun bir hissəsi İngiltərəyə gətirilsin.

İngiltərəyə gələn əcnəbi tacirlərin də üzərində xaricə pul aparmasını deyər nəzarət qoyulurdu. Hər bir əcnəbi tacir öz pulunu ingilis xəzinəsində ingilis pullarına dəyişməli və bütün pullarını xərcləməli, yəni ingilis malı almalı idi. Bütün bu tədbirlər isə getdikcə xarici ticarətin inkişafına mane olurdu.

Ona görə də son merkantilistlər ağırlıq mərkəzini pul tədavülü sferasından əmtəə mübadiləsi sferasına keçirirlər. Başqa ölkəyə pul göndərilməsinə, başqa ölkədən mal gətirilməsinə qarşı çıxırlar və özləri daxildə industrial malların xaricə satılmasını stimullaşdırıb, bazarların, müstəmləkələrin alınması ilə məşğul olmuşlar.

İnkişaf etmiş merkantilizm "aktiv ticarət balansı" sistemini müdafiə edir. Bu mərhələdə merkantilistlər pula həqiqi kapitalist kimi yanaşır, onlar başa düşürlər ki, pulun yeni pul yaratması üçün o, hərəkətə gətirilməlidir. Onlar xarici ticarəti inkişaf etdirməyi tələb edirlər. Yetkin merkantilistlərin nəzəriyyəsinin əsasında milli rifahın vacib şərti kimi aktiv ticarət balansı nəzəriyyəsi durmuşdu.

İnkişaf etmiş merkantilizm ixracatın nisbətən artıq olması vasitəsi ilə ölkəyə pul toplamağı və aktiv ticarət balansını təmin etməyi əsas götürür. Aktiv ticarət balansını təmin etmək üçün merkantilizmin mühüm tələbi - himayəçilik siyasəti, dövlətin təsərrüfat həyatına bilavasitə qarışması siyasəti olmuşdu.

Merkantilizm cərəyanında ziddiyətli sahə kimi kənd təsərrüfatı olmuşdur. Bunu aradan qaldırmaq üçün fiziokratizm cərəyanı ortaya çıxdı. Bu cərəyan 18-ci yüzillikdə Fransada meydana gəlmişdir. Fiziokratların tədqiqat obyektində əsas yer kənd təsərrüfatına verilmişdir. Onlar sərvətin mənbəyini kənd təsərrüfatında görürdülər. Fiziokratların banisi hesab edilən Fransua Kene Merkantilistlərdən fərqli olaraq pulun faydasız sərvət olduğunu bildirmişdir. Onun fikrincə, pul alqı-satqı prosesində iştirak edən bir vasitədir və pul sərvətin istehsalında iştirak etmir. Sərvətin mənbəyi və cəmiyyətin varlanmağı üçün əsas yol kənd təsərrüfatı idi.

Merkantilistlərin fikirləri beynəlxalq ticarətin gedişini çətinləşdirdiyindən yeni bir nəzəriyyəyə ehtiyac duyulurdu. Çünki beynəlxalq ticarəti inkişaf etdirmək üçün azad ticarət şəraiti yaradılmalı və proteksionist tədbirlərdən imtina edilməliydi.

Beynəlxalq ticarətin inkişafında əsas nəzəriyyələrdən biri klassik iqtisadi nəzəriyyələr olmuşdur. Klassik iqtisadiyyatın banisi olan Adam Smit bu sahədə əhəmiyyətli rola malikdir. Adam Smit mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsini işləyib, hazırlamışdır.

Beynəlxalq ticarətdə "fri treyd"-çilik siyasətinin əhəmiyyəti böyük olmuşdur. Bu siyasəti Adam Smit meydana çıxartmışdır. Adam Smit bildirmişdir ki, "alqı-satqı əməliyyatları istənilən dövlət üçün səmərəlidir. İstənilən dövlət burada səmərə qazanır". Bu fikir klassik azad ticarət nəzəriyyələrinin başlanğıcı oldu.

A.Smitin fikrincə, ümumi yer kürəsinin zənginliyi sabit deyildir. O, düşünürdü ki, əməyin beynəlxalq çərçivədə bölüşdürülməsinə söykənən digər ölkələrlə ticarət əlaqələri planetdə məhsul yaradılışını yüksəldir. O demək istəyib ki, bir-biriylə alğı-satqı edən iki dövlət əməyin beynəlxalq səviyyədə bölüşdürülməsi sayəsində yaşayış səviyyələrini qaldırırlar. Bunun da əsas səbəbi, böyük ölçüdə əldə olunan satış və alışı dərəcələridir. Merkantilistlər deyirdi ki, dövlətlər bir-biriylə ticarət edəndə biri uduur, o birisi məğlub olur. Smit isə bu düşüncəni səhv çıxartmağı bacardı. O deyirdi ki, burada məğlub olan yoxdur. Çünki ticarət iştirakçıları sonda itridikləri müqabilində nəşə qazanırlar.

Smitin məqaləsində yazdığı və mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsiindən çıxış edərək, dövlətlər mütləq üstünlüyə sahib olduqları malları xaricə satırlar. Eynilə, başqa dövlətlərin mütləq üstünlüyə sahib olduqları malları isə öz ölkələrinə gətirirlər. Bununla A.Smitin ölkələrin ticarət sahəsində tətbiq etdiyi maneələrin aradan qaldırılmasını və ticarətin liberallaşdırılaraq təkmilləşdirilməsini təklif etmişdir.

Misal üçün, İngiltərə bir vahid ipək istehsalı üçün 80 saat əmək sərf edir. Hansı ki, bu göstərici Portuqaliyadan daha azdır. Misala görə İngiltərə ipək istehsalında daha az əmək sərf edir. Buna görə də, İngiltərə ipək istehsalında mütləq üstünlüyə malikdir. Digər tərəfdən, Potyuqaliya bir vahid şərab istehsalı üçün 90 saat əmək sərf edir. Hansı ki, bu göstərici İngiltərənin şərab istehsalına sərf etdiyi vaxtdan daha azdır. Buna görə də, Portuqaliya şərab istehsalında mütləq üstünlüyə malikdir.

Əgər ölkələr mütləq üstünlüyə malik olduqları məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşarlarsa və əgər onlar bu məhsulları öz aralarında mübadilə edərlərsə hər iki ölkə bundan daha çox xeyir götürə bilər. Əgər üstünlüyə malik olmadıqları məhsulu özləri istehsal etmək qərarına gəlsələr o zaman bu ölkələrin iqtisadiyyatı daha çox itkiyə məruz qalacaq.

Bir iş günündə istehsal edilə bilən əmtənin həcmi		
Ölkə	İpək (metr)	Şərab(litr)
İngiltərə	80	100
Portuqaliya	120	90

A. Smit 1776-ci ildə öz şah əsəri olan “Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat” yazmışdır. Burada o öz iqtisadi sistemini qurmuşdur. Bu əsərin vacib araşdırma obyektı xalqların sərvəti və onların yüksəldilməsinin üsulları, varianları və qaydalarıdır. Bu əsəri başqa cür “millətlərin zənginliyi”, “xalqların sərvəti” kimi də adlandırırlar. Digər tanınmış iqtisadçılar bu kitabı “Liberalizmin incili” kimi qələmə vermişdir.

Adam Smit beynəlxalq ticarətdə “mütləq üstünlüklər” nəzəriyyəsini yaratmışdır. Smit göstərmişdir ki, beynəlxalq ticarətdə müxtəlif dövlətlər zənginləşdikcə bu dünya iqtisadiyyatını təkmilləşdirir. Onun fikrincə, dövlətlər qapalı deyil, açıq siyasət yeridərək sərfəli ticarətlə məşğul olmalıdırlar. Əgər bir ölkə hansısa məhsulu digər ölkədən daha sərfəli istehsal edə bilirsə, o zaman o ölkə həmin məhsul istehsalında ixtisaslaşmalıdır. Əgər o ölkə hansısa məhsulu digər ölkələrlə müqayisədə baha istehsal edirsə onu istehsal etməməlidir. Bu məhsulları digər mütləq üstünlüyə malik olan ölkələr beləcə özləri istehsal etməlidir.

Smit idxalın məhdudlaşdırılmasını, ixraca kvota qoyulmasını, gömrük rüsumlarının yüksək olmasını, inhisarçılığın heç cürə qəbul etmədi. O, İngiltərənin müstəmləkəçilik siyasətinə də qarşı çıxmışdır. Onun fikrincə, yeridilən siyasət xalqın xeyrinə olmayacaq, sadəcə inhisarçıların cibi dolacaq. A.Smit proteksionizmə və inhisarçılığa qarşı çıxmış, azad ticarəti dəstəkləmişdir. O, rəsmi olmayan iqtisadi gücləri dövlət qanunlarından üstün tuturdu. O, bildirirdi ki, iqtisadiyyatda baş verən bütün prosesləri bu iqtisadi güclərin müstəqil hərəkətinə vermək lazımdır.

A.Smit ilk dəfə iqtisadiyyatın insanların fəaliyyətindən asılı olmayaraq öz qanunları çərçivəsində inkişaf edən bir nəzəriyyə işləyib hazırlamışdır. O,

bildirmişdir ki, dövlət də bu qanunlara istinad etməlidir. Bu fikir iqtisadiyyat elminə “görünməz əl” adı ilə daxil olmuşdur. Elə bu səbəbdən də, o, hökumətin iqtisadiyyata müdaxiləsini qəbul etmirdi. O, bildirirdi ki, heç də hər bir prosesi dövlət tənzimləməməlidir. “Görünməz əl” öz işini görəcəkdir.

Klassik iqtisadi məktəbin banisi hesab edilən A.Smitin başlıca ideyası liberal iqtisadi siyasət, dövlətin aşağı müdaxiləsi, qiymətlərin tələb, təklif əsasında formalaşması idi. Belə iqtisadi idarəetməni, “görünməz əllər” vasitəsilə həyata keçirməyi planlaşdırırdı. Əlavə olaraq, Smit demişdir ki, bazarın təkmilləşməsi və iştirakçıların mənfəət əldə etməsi məqsədilə dövlət bəzi funksiyaları özü yerinə yetirməlidir.

Bu fikirlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, A. Smit “Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat” əsərində öz iqtisadi sistemini yaratmışdır. Onun bu şah əsəri günümüz iqtisadiyyatı üçün də keçərlidir. Bu isə o deməkdir ki, əsər öz aktuallığını qorumağı bacarıb. Üç əsr bundan öncə yazılan əsər bütün dünya ölkələri üçün hələ də öz aktuallığını saxlayır. Bura tək inkişaf etmiş deyil, həm də yeni bazar iqtisadiyyatına keçən ölkələr də aiddir.

A.Smit (1723-1790) Şotlandiyada gömrük işçisinin oğlu olaraq dünyaya gəlmişdir. On dörd yaşı olarkən Qlazqo Universitetinə daxil olmuş, orada əxlaq fəlsəfəsini öyrənmişdir. 1740-cı ildə Oksforddakı Balliol Kollecinə daxil olmuş, lakin 1746-cı ildə kolleci tərk edərək onun güzəşt mövzusunda tənqidçisi olmuşdur. 1748-ci ildə Edinburq universitetində Lord Kamesin himayəsi altında ictimai konfranslar keçirtmiş, natiqlik sənəti və “belles-letters” mövzularını müzakirə etmişdir. Daha sonralar, yəni iyirmi yaşlarından etibarən “Sərvətin idarəedilməsi” mövzunu araşdırmağa başlamışdır. Bunun nəticəsi kimi 1767-ci ildən başlayaraq yazdığı və 1776-cı ildə bitirdiyi “Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat” əsəri olmuşdur. 1751-ci ildə A.Smit Qlazqo universitetində məntiq professoru, bir il sonra isə əxlaq fəlsəfəsi professor kimi çalışmışdır. Dərslərində etika, natiqlik, hüquq, siyasi iqtisad və gəlir mövzularını araşdırmışdır. 1759-cu ildə Qlazqo Universitetində “Əxlaq münasibətləri nəzəriyyəsi” adlı əsərini çap etdirmişdir. Kitabın əsas mövzusu

insan münasibətlərinin satıcı və alıcı arasındakı simpatiyaya və anlayışa nə qədər bağlı olduğunu bildirirdi. Daha sonra Smit hüquq və iqtisadiyyat mövzularına üstünlük vermişdir. 1776-cı ildə özünün və iqtisadiyyat üçün şah əsərini yazıb bitirmişdir. 1778-ci ildə A.Smit Şotlandiyada vergilərə cavabdeh nazir kimi vəzifəyə təyin edilmişdir. 17 iyun 1790-cı ildə tutduğu xəstəlikdən vəfat etmişdir. Smitin 1776-cı ildə yazdığı “Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat” əsəri çap olduğu dövrdə İngiltərədə və ABŞ-da azad ticarət anlayışı yayılmaqda idi. Bu kitab iqtisadi uğur üçün böyük qızıl külçələri ehtiyatının olmasını deyən merkantilizm ideyalarına qarşı çıxmışdır. Buna baxmayaraq İngiltərə uzun zaman azad ticarətə tam olaraq keçə bilməmiş və merkantilizm ideyalarını müdafiə etmişdir. Bu kitab eyni zamanda fiziokratların ideyası olan torpağı vacibliyinə də qarşıydı. Smit bunun yerinə əməyin üstünyünə inanırdı və istehsalın artımında insanların əməyinin daha çox təsirli olacağını söyləyirdi.

A.Smitin bu nəzəriyyəsi 40 il keçdikdən sonra klassik iqtisadi məktəbin başqa bir nümayəndəsi – David Rikardo yeni bir nəzəriyyə ilə çıxış etmişdir. Yeni nəzəriyyə “Müqayisə üstünlükləri” adını almışdır. Nəzəriyyə David Rikardonun 1817-ci ildə nəşr etdirdiyi “Siyasi İqtisadın və Vergiləndirmənin Prinsipləri” adlı kitabında meydana çıxmışdır. O, bu kitabında iki ölkə arasında mübadilənin mümkünlüyünü izah etmişdir. D.Rikardonun düşüncəsinə görə, istənilən ölkə əməyin istifadəsinin optimallaşdırılması üçün xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı olduqca vacibdir. D.Rikardo nəzəriyyəsində qiymət zonasını təyin edir və hər bir iştirakçı üçün ona bağlı olaraq mübadiləni seçir.

D.Rikardoya görə, bir-biriylə ticarət əlaqəsi quran dövlətlərdən biri o birisinə nəzərən aşağı məsrəflə mal istehsal etsə də, fərq etmir onlar qazanırlar. Rikardonun yaratdığı konsepsiyada dövlətlər başqa dövlətlərlə nisbətdə aşağı məsrəflə istehsalını bacardıqları mal üzrə ixtisaslaşırlar. Bu zaman isə onlar arasındakı ticarət ikisi üçün də qarşılıqlı surətdə səmərəli olacaqdır. O vaxt, hansısa dövlətin bir məhsulu o birisinə nisbətən aşağı məsrəflə yaratması fərq etməyəcəkdir.

Misal olaraq İtaliya və Almaniyanın ipək və şərab istehsal etdiklərini düşünək.

Əgər istehsal şərtləri də aşağıdakı kimdirsə, o zaman bu nəzəriyyəyə görə aşağıdakılar alınabilir:

Bir iş günündə istehsal edilə bilən əmtənin həcmi		
Ölkə	İpək(metr)	Şərab(litr)
İtaliya	80	40
Almaniya	10	20

Misaldan aydındır ki, İtaliya göstərilən malları aşağı xərcə yüksək sayda istehsal edə bilər. Ona görə ki, İtaliyada bu göstərilən mallar Almaniyaya ilə müqayisədə qiyməti aşağıdır. Smitin konsepsiyasından yola çıxsaq bu ölkələr bir-biriylə ticarət əlaqəsinə girməməlidir. Rikardonun konsepsiyası isə belə bir vəziyyətdə onların ticarət əlaqəsinə girməsinə icazə verir. Onun fikrincə burada iştirak edənlərin hamısı qazanacaqdır.

İş oradadır ki, İtaliya misaldakı məhsulları özünün istehsal etməyi məqsəduyğundursa da, onun yüksəklik səviyyəsi müxtəlifdir. Misaldakı nömrələri bir-biriylə tutuşduranda görürük ki, birinci malda İtaliya Almaniyadan səkkiz dəfə, ikinci malda isə 2 dəfə qabaqdadır. Buna görə də, İtaliya birinci malı özü yaratmalı, ikinci isə Almaniyadan almalıdır. İtaliya ipək istehsalında müqayisəli üstünlüyə malikdir.

Almaniyanın vəziyyəti isə başqa cürədir. Almaniyaya misaldakı mallara görə İtaliyaya nisbətən əlverişsiz durumdadır. Ancaq, nisbəti götürsək görürük ki, birinci malda səkkiz dəfə geri qalsa da, ikincidə iki dəfə geridir. Belə vəziyyətdə Almaniyaya o malların hamısı deyil, iki dəfə geri qaldığı malı yaratsa onun üçün daha yararlı olar. Misala görə, belə bir vəziyyətdə İtaliya ipək istehsalında ixtisaslaşmış sayılır, birinci malı xaricə göndərən zaman, lazımı olduğu ikinci malı Almaniyadan almaqla ödəyir. Bu halda da, əksinə olarsa da bu dövlətlər girdikləri ticarət əlaqəsində qazanmış olurlar. Beləliklə konsepsiyanın mahiyyəti açılmış oldu.

David Rikardo (1772-1823) ingilis siyasi iqtisadçı. Klassik iqtisadi məktəbin görkəmli nümayəndələrindəndir. Rikardo holland əsilli yəhudi bir ailənin on yeddi uşağından üçüncüsü olaraq 1772-ci ildə İngiltərədə anadan olmuşdur. Hollandiyada qısa bir təhsil dönmindən sonra, birja taciri olan atasından bank və mübadilə işlərini öyrənmişdir. Bir dönm “East India Company” şirkətində də çalışmışdır. Lakin sonralar Adam Smitin yazdığı “Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat” əsəri ilə tanış olmuş və iqtisadiyyat və siyasətlə maraqlanmağa başlamışdır.

1817-ci ildə “Siyasi İqtisadın və Vergiləndirmənin Prinsipləri” adlı kitabı yazan D.Rikardo 1819-cu ildə İngiltərə Parlamentinin üzvü olur.

Digər klassik iqtisadçılar kimi Rikardo da beynəlxalq ticarətə hər növ müdaxilələri rədd etmişdir. Rikardoya əmtəələrin bir qiyməti olduğu kimi əməyin də bir qiyməti vardır. Bu qiyməti müəyyən edən faktor işçinin özünü dolandıra biləcək və öz nəslini artma və azalma olmadan yaşayışını davam etdirə biləcək qiymət həddidir. Bu mənada da qiymətləri ərzaq məhsullarının və əsas tələblərin qiyməti müəyyən edər. Bu anlayış “Yaşayış qiyməti nəzəriyyəsi” adlanır. Bu anlayış sosialistlər tərəfindən ictimaiyyəti yoxsulluğa məhkum etdiyi üçün tənqid edilirdi.

Rikardo eyni zamanda pulun miqdar qaydası (sağlam pul nəzəriyyəsi), əmək dəyər nəzəriyyəsi, qiymətlərin tunc qanunu, azalan səmərəlilik qanunu və icarə nəzəriyyəsini müdafiə edirdi. Amma əhali artdıqca kənd təsərrüfatı məhsullarına tələb artacaq, insanlar yeni əkin torpaqları axtaracaq ki, bu da yararsız torpaqların işlənməsinə gətirib çıxaracaqdır. Beləliklə, taxıl istehsalında xərclər artacaqdır. Təbii ki, bu da taxılın satış qiymətini və icarəsini artıracacaqdır. Bəs yaxşı, bu icarə haqqı kimə gedir? Böyük əksəriyyəti torpaq sahiblərinə gedəcəkdə. Torpaq sahiblərinin əldə etdiyi bu icarə haqqına etiraz edərək bunu haqsızlıq adlandırmışdır. Mücərrəd riyazi anlayışı iqtisadiyyata D. Rikardo gətirmişdir. O, həmçinin ekonometriyanın qurucusu hesab edilir.

Digər klassik iqtisadçı Con Stüart Mil özünün “Siyasi iqtisadın əsasları” əsərində bildirmişdir ki, alğı-satqının dəyəri tələb-təklif qanununa görə yararır. Bu, elə dərəcədə yararır ki, istənilən dövlətin ixracının cəmi idxalının cəmini ödəyər

bilsin. Bu nəzəri baxış iqtisad elmində “Beynəlxalq dəyər nəzəriyyəsi” adını almışdır. Bu nəzəriyyə, dövlətlər arasında əmtəə alğı-satqısını reallaşdırmaq üçün qiymətin tələb-təklifdən asılı olduğunu göstərə bilmişdir.

C.S.Mill bildirmişdir ki, hansısa ölkənin əmtəələrinə xarici tələb yüksəkdirsə, o ölkədə xarici ticarətdən daha çox fayda götürəcəkdir. Dövlətin məhsullarına digər dövlətlərdə ehtiyac nə qədər çox olsa alğı-satqı atmosferi də o qədər onlar üçün səmərəli olar. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, dövlət hansısa həddə olan mal qarşılığında bundan da artıq xarici məhsula sahib olur.

Beynəlxalq dəyər nəzəriyyəsinə görə, malların alğı-satqı qiymətlərinin ehtiyacın səviyyəsinin dəyişməsiylə bağlı olduğunu deyirik. Bu konsepsiya bəlli dəyər çərçivəsi formalaşdırır. Əgər bu çərçivədən qırağa çıxılsa ümumdünya alğı-satqısı əvvəlki vəziyyətinə nisbətən zəifləyəcəkdir. Deyilənlərdən başa düşülür ki, beynəlxalq dəyər nəzəriyyəsinə görə dövlətlər arasında mal alğı-satqısını tənzimləyən qiymət var. Bu qiymət isə rəqabət əsasında bazarda, tələb və təklifin təsiri ilə formalaşan qiymətdir.

C.S. Mill digər dövlətlərlə olan ticarət münasibətlərinin məğzi kimi mövcud qanuna əsaslanıb. Qarşılıqlı tələb adını almış bu qanunun Millin yazılarına öz təsirini göstərüb. Qarşılıqlı tələb o deməkdir ki, ölkəyə gətirilən malın dəyəri gələn malın qiymətini ödəmək üçün satılan malın dəyəri ilə ölçülür. Bu səbəbdən, alğı-satqı vaxtı dəyərin axırıncı bölgüsü ticarət iştirakçılarının bu mala içəridəki ehtiyacının miqdarıyla ölçülür.

C.S. Mill (1806-1873) ingilis filosof, siyasi iqtisadçı, parlament üzvü və dövlət məmurudur. Məntiq sahəsində yalnızca deduktiv məntiqlə əlaqədar araşdırmalar aparmış, induktiv məntiqi də inkişaf etdirmişdir. Məntiqi qanunları sosial sahəyə, habelə, siyasət və mədəniyyət sahəsinə uyğunlaşdırmışdır. Psixologiya sahəsində elmi araşdırmalar aparan Mill psixologiyanı “zəhnin kimyası” adlandırmışdır. C.S.Mill həzz yaxud xoşbəxtliyin insan hərəkətlərinin məqsədi olduğunu bildirmişdir.

1.2 Beynəlxalq ticarətin neoklassik nəzəriyyələri

Klassik iqtisadçıların nəzəriyyələrindən sonra neoklassik məktəbin nümayəndələri olan iqtisadçıların nəzəriyyələri gəlir. Alfred Marşal (1842- 1924) ingilis iqtisadçı və öz vaxtının ən təsiredici iqtisadçılarından biri olmuşdur. Neoklassik iqtisadiyyatın banisi kimi tanınır. Onun "İqtisadiyyatın Prinsipləri" (1890) kitabı İngiltərədə uzun müddət dərslik kimi istifadə olunub. O, tələb və təklif, marjinal fayda və istehsalın xərcləri anlayışlarını qaydaya salınmış halda təqdim edir.

Neoklassik nəzəriyyənin (J.B Səy, A.Marşall, F.Hayek, L.Mizes, M.Fridmen və b.) əsasında iqtisadi təzahürlərin xarici formaları durur. Üç amil: əmək, kapital, torpaq; məcmu tələbatın bərabərliyi qanunu; maksimum fayda nəzəriyyəsi, burada səciyəvidir. Bu istiqamətin əsasını J.B Sey qoyub. Bu istiqamətə böyük töhfəni, bazar iqtisadiyyatının əsas maddəsi kimi tələbin və təklifin münasibətini hesab edən, A.Marşall(1842-1924) verib.

Başqa nəzəriyyənin nümayəndələri üstünlüklər nəzəriyyəsinə tənqid etdiklərini belə açıqlayırdılarki, konsepsiya yaradılış məsrəflərini sadəcə zəhmətlə əlaqələndirir. Əslində isə bəzi nəzəriyyə nümayəndələrinə inansaq, istehsalda amillər ayrılmışdır. Jan Batist Sey istehsal amilləri konsepsiyasını yaratmışdır. O, bu amillərə əməyi, torpağı və kapitalı əid etmişdir. Jan Batist Seyə görə, sadalananların alğı-satqı dəyərləri istehsal məsrəflərini yaradır və bu da onları dəyərləndirməyə şərait yaradır.

İstehsal – maddi nemət və xidmətlərin hazırlanması prosesidir. İnsan, məhsul istehsal edərkən təbiətə təsir göstərir, onu maddi tələbatın ödənilməsi üçün məqsədəuyğun formaya salır. Demək olar ki, istehsal – birbaşa olaraq istehlak yaxud gələcək istehsal üçün təbiət cisimlərinin emalıdır. İstehsalın bu xarakteri onun bütün sosial formasında qalmaqdadır və istehsal resurslarına əsaslanır.

İstehsal resursları - əmtəələr, xidmətlər və başqa dəyərlərin formalaşdırılması mərhələsində istifadə edilmək imkanı olan təbii, sosial və mənəvi qüvvələrin məcmusudur.

Kapital istehsalın reallaşdırılmasında iştirak edən vasitələrin məcmusudur. Buraya alət, maşın, dəzgah, avadanlıq, anbar binaları, nəqliyyat və rabitə vasitələri və sairə aid etmək olar. Elmi texniki tərəqqinin təsiri ilə onları forması daim təkmilləşir.

Torpağa təbii amil kimi baxılır. O, insan fəaliyyətinin nəticəsi deyildir. Bu istehsal amilinə, istehsal mərhələsində iştirak edən təbii sərvətləri, mədən yataqlarını, əkin yerlərini, meşələri, suları və s. aid etmək olar.

Jan Batist Sey (1767-1832) Lion şəhərində doğulmuşdur. Könüllü olaraq orduda iştirak etmişdir, sığorta məmuru kimi işləmişdir, qəzetdə jurnalist kimi çalışmışdır və sonda “Traité d'économie politique (İqtisadi siyasət müqaviləsi)” əsərini yazmışdır.

Sığorta şirkətində işləyərkən Adam Smitin əsərini oxuyaraq iqtisadiyyat mövzusunə marağını artırmış və öz fikir və düşüncələrini bu yolla təkmilləşdirmişdir.

İlk öncə iqtisadiyyat elminin sərhədlərini çəkərək iqtisadiyyatı və siyasəti bir-birindən ayırmışdır. Onun fikrinə görə fizikada olduğu kimi iqtisadiyyatda da qanunlar vardır və bu qanunlar dəyişdirilə bilməz. Bu qanunlar əşyaların təbiətindən yaranır və onları insanlar yaratmır.

Öz fikirləriylə fiziokratların, merkantilistlərin və Adam Smitin düşüncələrini həm tənqid etmiş, həm də üzərinə bir neçə əlavələr etməklə olan düşüncələri daha da zənginləşdirmişdir.

J.B. Seyə görə təbiət hər cürə fəaliyyət sahəsində insanla birlikdə çalışır. İstehsal maddə deyil fayda yaratmaqdır. Dövlət daxilində ictimai işlərlə məşğul olanlar, hakimlər, həkimlər və digər peşə sahibləri də ona görə faydalıdır. Çünki maddi və mənəvi ehtyacları ödəyirlər. Kapital maddi mallar deyil, o malların dəyəridir və daima eyni dəyəri qoruyub saxlayır. J.B. Seyə görə hər təklif öz tələbini yaradır.

19-cu əsrdə neoklassik məktəb nümayəndələri beynəlxalq ticarəti istehsal amilləri nəzəriyyəsi ilə araşdırmağa start verdilər. Bunun həmin dövrə təsadüf etməsi istehsal amillərinin konsepsiyasının fərqli metodikaları əmək-dəyər nəzəriyyəsini üstələməsi səbəbindən olmuşdur. Bu vaxt bəzi metodlar ortaya çıxdı. Ancaq gedən

yolda həqiqətən böyük sıçrayış 1920-ci illərin ikinci yarısından sonra həyata keçdi. İsveçdən olan neoklassiklər Hekşer və tələbəsi Olin təzə nəzəriyyə yaratdılar. Bu konsepsiyanın adı “istehsal amillərinin nisbəti” kimi qələmə alınıb. Hekşer və Olin beynəlxalq ticarətin neoklassik modelinin yaradıcıları hesab olunurlar. Onların fikrincə ayrı-ayrı dövlətlərin istehsal amilləri ilə müxtəlif səviyyələrdə təmin olunmaları müqayisəli üstünlüklərin əsasını təşkil edir.

Bu nəzəriyyə çox sadə və rəşional müddəaya əsaslanır. Nəzəriyyədə araşdırılan əsas ideya sadə olmasa da maraqlı idi. Əgər bir dövlət istənilən bir istehsal amili ilə boldursa, o zaman elə məhsul istehsal etməlidir ki, istehsalda həmin amildən tələb olunsun. Bu zaman o dövlət həmin məhsulu digərlərindən daha aşağı xərcə istehsal edərək müqayisəli üstünlük əldə etmiş olacaq. Beləliklə, bu sahədə də ixtisaslaşmış olacaq.

Misal üçün, istənilən bir ölkə götürək və deyək ki, orada əmək amili zəngindir. Bu cürə dövlətdə aydındır ki, istehsalı zəhmət tələb edən məhsullar aşağı məsrəflən yaradılacaqdır. Eyni zamanda, kapital amili bol dövlətdə capital tələb edən mallar aşağı məsrəflə yaradılacaqdır.

Misal olaraq göstərsək bunu hər hansı iki ölkənin təmsalında verə bilərik. Məsələn İtaliya və Almaniyayı götürüb pambıq və electron hesablayıcı maşını da onların malı hesab edək. İtaliya əmək ilə, Almaniya isə kapital ilə zəngindir, pambıq əmək tutumludur, electron hesablayıcı maşın capital tutumludur. Bu zaman, nəzəriyyənin məzmununa görə, İtaliya pambıq, Almaniya electron hesablayıcı maşın istehsal etməlidir.

Bununlada, Hekşer-Olin nəzəriyyəsi Rikardonun konsepsiyasından fərqli olaraq yenilik gətirmiş və ticarətdə bu nəzəriyyədən istifadə etmişdir. Həmçinin onlar bunun nədən baş verməsini aydınlaşdırmışlar. Məlum olmuşdur ki, bu yaradan dövlətlərin istehsal amilləri ilə müxtəlif dərəcədə təchizatlanmasıdır. 1919-cu ildə Hekşer söyləmişdir ki, beynəlxalq mübadilə istehsal amilləri əsasında yaranır. Onun fikrincə dövlətlər hansı istehsal amilindən istehsalda daha çox istifadə edirsə həmin amillərə malik olan məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşsınlar.

1933-cü ildə Bertel Olin müəllimi Hekşerin fikirlərini daha da dəqiqləşdirmişdir. Onun fikrincə beynəlxalq mübadilə uzunmüddətli dövrdə istehsalın qiymət amillərinin tarazlaşmasını formalaşdırır. B.Olin Smit və Rikardodan fərqli olaraq nəzəriyyəni iki ölkənin timsalında yox, iki regionun timsalında nəzərdən keçirirdi. Regionlar fərqli istehsal amillərinə sahibdirlər və onlar istehsalı əmək ilə yox, pul ilə ifadədə daha ucuz istehsal edilə bilən məhsullar üzrə, onların istehsalı üzrə ixtisaslaşırlar. Bununlada həmin məhsul o regionun ixracatında üstünlük təşkil edir. Olinin bu nəzəriyyəsi xarici ticarət əlaqələrini araşdırmaq üçün daha yaxşı bir vasitə rolunu oynayır.

Pol Samuelson amerikalı alim bunları araşdırmışdır. Samuelson araşdırmanın sonunda özü bunu sübut etmiş və Hekşer-Olin teoreminə müraciət edərək yeni teorem yaratmışdır. Bu teorem “istehsal amillərinin dəyərinin eyniləşdirilməsi” adlanır. Samuelsona görə azad ticarətin mövcudluğu əmtəələrə olan mütləq və nisbi qiymətləri birləşdirir. Hekşer-Olin-Samuelson nəzəriyyəsi də deyilən konsepsiyada, ümumdünya ticarət alğı-satqıda olan dövlətlərdə yaradılan amillərin tam və təxmini dəyərlərinin eyniləşməsinə şərait yaradır.

Başqa cür belə demək olar, istehsal amillərinin tarazlığı, sağlam rəqabət və əmtəələrin mübadiləsi vəziyyətində beynəlxalq mübadilə istehsalda istifadə edilən amillərin qiymətini bərabərləşdirir. Kapitalın eynicinsliliyi dedikdə eyni məhsuldarlıq və risqli kapital, əməyin eynicinsliliyi fikri oxşar yaradılış, elm və səmərəlilik dərəcəsiylə səviyyələnən zəhməti bildirir.

Nəzəriyyələri daha da açmaq üçün misallarla iş davam etdirək. Hekşer-Olin konsepsiyasında istənilən dövlət artıq varı olan amilləri tələb edən malın yaradılışında özünü göstərmişdir. Belə ki, əvvəlki nümunəyə görə, İtaliya elektron hesablayıcı maşın yaratmaqdan əl çəkməli yaxud ona çəkilən xərcləri azaldıb pambığa yönəltməlidir. Ancaq buradakı yaradılış bölməsində olan meyllərin işlənməsi funksiyaları bərabər olmamışdır. Elektron hesablayıcı maşın capital tutmudursa, pambıq əmək tutumlu hesab edilir. Buna görə də, elektron hesablayıcı maşın yaradılışını aşağı salmaqla azad olan işçilər pambıq yığımına cəlb ediləcəkdir.

Bununla da kapitalla qənaət etmiş olan ölkə iqtisadiyyatını böyütməyə nail olacaqdır. Bu zaman işçilərin maaşı artacaqdır, capital isə azalacaqdır.

Almaniyada tərs gedən əməliyyatlar olacaqdır. Almanlar elektron hesablayıcı maşın yaradırlar. Pambıq yığımını azaldırlar. Bu da daha çox işçilərin boşda qalmasına gətirib çıxarır. Elektron hesablayıcı maşının yaradılışında yüksəliş olacaq və o biri sahəyə ayrılan pullar elektron hesablayıcı maşının yaradılmasına sərf ediləcəkdir. Ancaq mənfi məqam odur ki, işçilər boşda qalacaq. Bununla da işçilərin maaşı azalacaqdır.

Müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsində fərqli istehsal sahələri arasında hərəkət etmək qabiliyyətinə sahib olan amil kimi əməyi göstərmək olar. İstehsal amillərinin uyğunluğu nəzəriyyəsində isə həm əmək, həm də kapital müxtəlif istehsal sahələri arasında hərəkət edə bilən hesab edilir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, istehsal amilləri arasında heç nə hamısı tam hərəkətli deyildir. Onlar arasında bəziləri hər hansısa bir sahəyə aid olur, bəziləri isə tam olaraq sahələr arasında hərəkət edə bilirlər. Belə bir vəziyyətdə xarici ticarətin inkişafı “xüsusi istehsal amilləri” nəzəriyyəsində araşdırılmışdır. Bu nəzəriyyənin baniləri P.Samuelsən və R.Conson hesab edilir. Onlar belə iddida edirdilər ki, dövlətlər xüsusi istehsal amilləri ilə bərabər dərəcədə təmin olunmadığına görə əmtələrin nisbi qiymətində də mövcud ola bilər. Beynəlxalq ticarətin də kökündə bu durur. Bundan başqa, istehsal sahələrinə aid olan istehsal amilləri yaranır, lakin idxal sferaları ilə rəqabət apara bilən sahələrin xüsusi amilləri azalır.

Əslən rus olan amma amerikan vətəndaşlığını götürən Leontyev Hekşer-Olin konsepsiyasının fikirlərini qəbul etməmişdir. O, 1947, 1951 və 1967-ci illərdə Hekşer-Olin nəzəriyyəsini ABŞ iqtisadiyyatı üzərindən araşdıraraq bu nəzəriyyəni təsdiq etməmişdir. Bunun nəticəsi olaraq o, yeni konsepsiya işləmişdir. Bu konsepsiyanın adı isə “Leontyev paradoksu” olmuşdur. O, Amerikanın xarici ticarət münasibətlərini dərinlənən araşdırmışdır. Böyük vətən müharibəsi bitimində Amerika birləşmiş ştatları zəngin və pulu çox olan dövlətlərdən hesab edilirdi. Hekşer-Olin nəzəriyyəsində görə ölkələr özlərində bol olan istehsal amilli bol olan sahədə

ixtisaslaşmalıdır. Yəni, ölkədə əmək boldursa əməktutumlu sahələr üzrə, kapital boldursa kapitaltutumlu sahələr üzrə ölkə ixtisaslaşmalıdır. Ancan, araşdırmalar nəticəsində bəlli olmuşdur ki, bu heç də belə deyildir. Hətta tam olaraq əksinə baş verir. ABŞ-da kapital bol olduğu halda ixracatda əsas yeri əməktutumlu sahələr, idxalda isə əsas yeri kapitaltutumlu sahələr təşkil edir. Bu təzaddan irəli gələrək alim “Leontyev paradoksu”-nu yaratmışdır.

V.Leontyev bu paradoksu izah edərkən bu düşüncəyə əsaslanmışdır ki, kapitalın həcmnin istənilən nisbətində ABŞ əməyinin bir adam-ili xarici əməyin üç adam-ilinə bərabərdir. Bunu da onunla izah etmək olar ki, ABŞ-dakı işçi qüvvəsinin məsuldarlığı xarici işçi qüvvəsinin məsuldarlığından yüksəkdir. Burada əsas göstərici kimi ABŞ işçi qüvvəsini daha ixtisaslaşmış və savadlı kadrlardan ibarət olmasını göstərmək olar.

Xüsusi istehsal amilləri nəzəriyyəsi müsbət cəhətləri ilə bərabər bir sıra çatışmayan cəhətləri ilə də fərqlənir. Belə ki, bu nəzəriyyə əmtəələrin qiymətinin artması yaxud azalması vəziyyətində o əmtəənin istehsalı üçün daha çox istifadə edilən istehsal amillərinin qiymətlərinin nə dərəcədə dəyişə biləcəyini araşdırmamışdır. Bu nəzəriyyənin digər çatışmayan cəhəti isə, istehsal amillərindən hər hansısa birinə olan təklifin artması o amilin daha az istifadə edildiyi istehsal sahəsinin həcminə təsiri ilə əlaqədar şəraitə fikir verməmişdir.

Leontyev düşünürdü, Hekşer-Olin konsepsiyasından irəli gələn ölçülər deyir ki, xaricə göndərilən mallar ölkəyə gələn malları dəyişəcək mallara nəzərən artıq pul istəyir. Ancaq ortaya başqa bir mənzərə çıxdı. Ancaq ölkəyə gətirilən malların çox pul istəməsi xaricə satılan malların 1/3 təşkil edirdi. Burdan o nəticə aydın olur ki, Amerika birləşmiş ştatları kapitalla zəngin deyildir. Bunun tərsinə olaraq bu ölkədə zəhmətin bol olduğunu görürük. Belə olması gözlənilənləri alt-üst etdi.

Neoklassiklərin uğuru o idiki, onlar isbat edə bilmişdilər ki, müqayisəli üstünlük konsepsiyası ikidəndə çox dövlət və mal situasiyasına görə də işlənə bilər. Müqayisəli üstünlüklər konsepsiyasını artıq həddə dövlət və məhsullara

bağlanmasını öz məqaləsində birinci olaraq aydınlaşdıran amerikalı iqtisadçı Pol Samuelson olmuşdur.

Samuelson sübut etmişdir ki, müqayisəli üstünlüklər konsepsiyası iki dövlət və ikidən çox məhsullu modellər, habelə iki məhsullu və ikidən çox dövlət modelləri üçün doğrudur. Xüsusi istehsal amilləri nəzəriyyəsini Stolper-Samuelson və Rıbcinski teoremləri daha da təkmilləşdirmiş və onda olan çatışmazlıqları aradan qaldırmağa yönəlmişdirlər.

Stolper-Samuelson teoreminin kökündə qiymətlərin dəyişməsinin istehsal amillərinin qiymətinə olan təsiri dayanır. Bu teoremin baniləri sayılan P.Samuelson və V.Stolper öz mülahizələrində bildirmişdirlər ki, hər hansı istehsal amilinə sahib olan şəxsin həmin istehsal amilinin qiyməti artdıqca gəlirləri artacaqdır. Əgər istehsal amilinin qiyməti azalarsa o zaman şəxsin gəlirləri də azalacaqdır.

İngilis iqtisadçısı olan Rıbcinski nəzəriyyəsinin əsasında istehsal amillərin artmasının istehsalın həcminə göstərdiyi təsir dayanırdı. O, araşdırmaları nəticəsində belə bir düşüncəyə gəlmişdir ki, hər hansısa bir istehsal sferasının istehsal amillərinin artımı digər istehsal sahəsindəki amillərin azalmasıyla qarşılıqlı olaraq bağlıdır. Rıbcinski həmçinin onu da vurğulamışdır ki, istehsal amillərindən birinə olan təklif artarsa hansı istehsal sahəsindəki bu amillərdən istifadə edilir həmin sahələrin gəlirləri və istehsal artacaqdır.

Beynəlxalq ticarətin nəzəri konseptual əsaslarında digər nəzəriyyə isveç iqtisadçısı Linderə məxsusdur. Linder beynəlxalq ticarəti tələb amilindən istifadə edərək araşdırmağa cəhd göstərir. Bu nəzəriyyə “kəsilməz tələb nəzəriyyəsi” adını almışdır. Bu nəzəriyyənin Linderin “Ticarət və transformasiya haqqında məqalə”-də öz əksini tapmışdır. Linderin fikrinə görə ölkənin ixracatının səviyyəsi idxalçı ölkədəki tələbin səviyyəsindən asılıdır. Aydın məsələdir ki, idxalçı ölkədə ixracatçı ölkənin məhsuluna tələb nə qədər yüksək olarsa ixrac da o qədər yüksək olacaqdır. Lakin, ixracatçı rolunda çıxış edən dövlət ilk öncə daxili bazarı təmin etməli, daha sonra onu ixrac etmək barəsində düşünməlidir.

1.3 Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri və milli iqtisadi inkişafın qarşılıqlı əlaqələndirilməsi

Beynəlxalq ticarətin inkişafında bir sıra nəzəriyyələr mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə ölkələrin milli iqtisadiyyatların inkişafında bu nəzəriyyələrdən istifadə edilir. Klassik və neoklassik nəzəriyyələr müasir dövrümüzdə təkmilləşdirilmiş və texnika və texnologiyaların geniş istifadə olunduğu sənayeyə uyğunlaşdırılmasına cəhd göstərilmişdir. Bu gün ölkələrin milli iqtisadi inkişafı ölkələrin bir-biriləriylə olan qarşılıqlı ticarət əlaqələrindən xeyli asılı vəziyyətdədir. Ona görə də ölkələr bəzən regional inteqrasiyalar çərçivəsində, bəzən ikitərəfli razılaşmalarla, bəzən də beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində bir-biriləriylə ticarət əlaqələri yaradırlar.

Üstdə verilən konsepsiyalar ümumdünya ticarətin klassik və yeni klassik konsepsiyalarıdır. Verilən konsepsiyaların tamamı məzmu gücsüz yanı müəyyən edilmişdir. Buraya konsepsiyaların təcrübədə özünü göstərməsinə böyük ölçüdə tətbiq edilən limitlərə və əvvəlki olacaqlara riayət olunmalıdır. Nəticə etibarıyla, 1950-ci illərdən başlayaraq alimlər ümumdünya ticarətini tənzimləyən təzə konsepsiyalar yaratmaqla məşğul görülməklər. Klassik konsepsiyalardan uzaqlaşmaq istəyən bu nəzəriyyələr aşağıda göstərilən yollardan birini seçməyə səy göstərirlər. Bunlardan birincisi, klassiklərin düşüncələrini təkmilləşdirirlər, onları artıq məi, dövlət və istehsal amillərinə aid edirlər. Bununla da bildirmiş olurlar ki, məfhumların sayı artsa da, konsepsiyaların əsas fikirləri dəyişməyəcəkdir. İkincisi, beynəlxalq ticarətdə təzəlikcə yaranan çətinlikləri elə öyrənirlər ki, klassik konsepsiyanın doğruluğuna şübhə yaranmasın. Üçüncü istiqamət, modern iqtisadçılar klassiklərin əl vurmadiğı bəzi mövzuları aydınlaşdıran təzə modellər hazırlamış və teoremləri isbatlamışlar. Sonuncu istiqamət, bir çox təzə konsepsiyalarisbat etmək istəyib ki, klassik konsepsiyalar modern beynəlxalq ticarətə uyğun gəlmir və bu səbəbdən onları təzələri ilə əvəz etmək lazımdır.

İlk yolun nümayəndəsi olan Samuelson Ronald Cons ilə birlikdə yeni konsepsiya hazırladı. Bəzi məqamlara aydınlıq gətirmək üçün yaradılan konsepsiya “spesifik istehsal amilləri” adlanır. Elə istehsal amilləri təsəvvür edin ki, onlar bəlli

bir sferaya aiddirlər və sferalar arasında yerdəyişmələri mümkün deyildir. Bax bunlar spesifik istehsal amilləridir. Amma elələri də var ki, onlar sferalar arasında yer dəyişə bilirlər. Bunlara da mobil amillər deyilir.

Konsepsiyada deyilir ki, ümumdünya ticarətin özəyində malların təxmini dəyərlərindəki çıxılma dayanır. Çıxılmanın formalaşması dövlətlərin eyni olmayan səviyyədə spesifik istehsal amillərinə sahib olmalarıdır. Həm də xaricə satılan malların yaradılış göstəriciləri təkmilləşir, ölkəyə gətirilən mallarla yarışan bölməyə xas göstəricilər aşağı düşür.

Konsepsiyanın isbatlanmasında Samuelson və Cons Turqonun yaratdığı konsepsiyaya əsaslanmışlar. Bu konsepsiya “azalan məhsuldarlıq qanunu” adlanır. Konsepsiyadakı ana fikir, yaradılışa çəkilən müəyyən zəhmət məfhumu onda köhnəyə nəzərən aşağı səviyyəli yüksəlişi bildirir. Bu o deməkdir ki, zəhmətin faydalılığının axırıncı səviyyəsi azalır: zəhmət məsrəfləri yüksəldikcə axırıncı səviyyədə aşağı düşür.

Deməli, Pol və Comsun yaratdığı bu quruluşdan belə çıxır ki, dövlətlər qarşılıqlı olaraq ticarət əlaqələrinə girməyə məcbur qalırlar. Bunu da yaradan onların yaradılış göstəriciləriylə müxtəlif səviyyələrdə təmin olunmalarıdır. Sonda xaricə satılan mal sferalarına aid göstəricilərinə malik olanların pulu çoxalır. Ölkəyə gətirilən mallarla yarışan sferalara aid göstəricilərə malik olanların pulu azalır.

Təzə yaranan konsepsiyalardan Stolper-Samuelson və Rıbcınskinin yaratdığı konsepsiyaları göstərə bilərik. Stolper-Samuelson malların dəyərinin başqalaşması ilə yaradılış göstəricilərinin dəyərinə girməsi konsepsiyasını işləmişdir. Rıbcınski isə göstəricilərin yüksəlməsi yaradılışın yüksəlməsində özünü göstərməsi konsepsiyasını işləyib.

Əgər ölkədə müstəqil ticarət hökm sürərsə vətəndaşların həyat səviyyəsi də yüksələr. Bu fikri klassik iqtisadçılar müdafiə edirdilər. Belə hesab edirdilər ki, azad ticarət siyasəti dövlətə ümumilikdə müsbət, qorunma siyasəti mənfi nəticələr verəcəkdir.

Amma Pol bu fikirlə razı olmamışdır. Ona görə də amerikalı Volfqanq Stolperlə birlikdə 1941-ci ildə yeni konsepsiya hazırlamışdır. Stolper-Samuelson teoremi konsepsiyasına görə, beynəlxalq ticarət qiyməti artan məhsulun istehsalında buna nəzərən sürətli istifadədə olan amillərin qiyməti yüksəlir. Bunun davamı olaraq əks proses də baş verir. Belə ki, hansı məhsulun qiyməti azalır onun istehsalında çox istifadə edilən amillərin də qiyməti aşağı düşür.

Digər deyimlə, qorunma fikri ilə hərəkət edən dövlətin iqtisadiyyatı zərbə alsada, o, ölkəyə gətirilən mallara bir tutlan bölməyə görə belə hərəkət faydalıdır.

Dövlətin qorunma hərəkəti etməsi dövlətin ona gətirilən mallara bir tutlan bölmənin həqiqi qazancının böyüməyinə gətirib çıxaracaqdır. Daha da aydınlaşdırmaq məqsədilə, pul göstəricisiylə bol, yəni pul tələb edən məhsulları xaricə satan və zəhmət tələb edən məhsulları alan dövləti misal çəkək. Bu dövlət xaricdən gələn əməktutumlu məhsullar üzərinə rüsumlar qoyarsa, həm yerli alıcıların, həm yerli satıcılar baxımından əməktutumlu malların daxili qiymətləri kapitaltutumluya nəzərən artacaqdır. Uzun yollarla həqiqi maaş qazancı yüksəldəcək.

Deyə bilərik ki, belə bir şey normal haldır. Ona görə ki, zəhmət tələb edən gətirilən mallara rüsum qoyulanda belə malların içəridəki bir tutulanların yaradılışı böyüyür. Amma pul tələb edən satılan malların içəridəki yaradılışı aşağı düşür. Belə olan halda zəhmətin qiyməti maaş pulun qiyməti faizlə müqayisədə intensiv olaraq yüksəlir. Bununla da, bu bölmələrdə aşağı düşən pul artan zəhmətin əvəzinə işlədilir. Bütün zəhmət məfhumu özündən çox pul ilə bütünləşdiyinə görə axırda zəhmətin faydalılığı artır və uzun yoldan həqiqi maaşda yüksəlir.

İngilis iqtisadçı Rıbcınski 1955-ci ildə, tələbə vaxtı bir nüansı qeyd etmişdir ki, sənayenin hansısa sferalarının intensiv tərəqqisi çox vaxt qalanlarına pis təsir edir.

Ümumdünya ticarəti üçün Rıbcınskinin nəzəriyyəsinin yaratdıqlarını belə bir ümumiləşdirmək olar. Yaradılış göstəriciləri nisbəti konsepsiyasının sahibləri olan Hekşer-Olin hesab edirdi ki, dövlət bol olan göstərici ilə yaratdığı malları xaricə satır. Rıbcınski teoreminə görə, təxminən daha artıq olan amilin yardımıyla xaricə mal

göndərilməsinin böyüdülməsi başqa sferalarda istehsalın azalmasına gətirəcəkdir və idxala tələb yüksələcəkdir.

Tərsinə olaraq, təxminən az mövcud göstəricinin işlənməsinin artırılması ölkəyə gətirilən mala bir tutulan sferalarda yaradılışın yüksəlməsinə və mal gətirilməsinə tələbin aşağı düşməsinə səbəb olacaq.

Müxtəlif mallarla ticarət edən inkişaf edən dövlətlər buna 20-ci əsrin 60-cı illərindən başladı. Belə bir şeyi birinci dəfə macarıstanlı alim B.Balassa aydınlaşdırmışdır.

Mal növünün müxtəlifliyi prizmasından ümumdünya ticarəti bölünür. Bunun ilki sektor içərisində ticarət, ikincisi isə sektorların bir-biriylə ticarətidir. Dövlətlərin bir-biriylə eyni sektorun müxtəlif malları alıb-satması sektor içərisində ticarətdir. Dövlətlərin fərqli bölmələrin eyni malları ilə alqı-satqı prosesi isə sektorların bir-biriylə ticarətidir.

Müxtəlif mallarla sektor içərisində ticarəti yaradan meylləri B.Balassa ayırmışdır. Bunlar:

- Alıcıların düşüncələrinin müxtəlif olması
- Kəşifən tələb
- Miqyas effekti.

Demək, sektor içərisində ticarət eyni malların müxtəlifliyini bildirir. Nisbətən oxşar səviyyədə təkmil dövlətlərin və oxşar sferaların sərhədlərində təkmilləşir. Sektor içərisində ticarət növü daxilində dövlət müəyyən mal yaxud onun aşağı modelini yaradır və miqyas effektinin ayrıcalıqlarından yararlanır. Sektor içərisində ticarət oxşar mallarla ümumdünya ticarəti aydınlaşdırır. O, müqayisəli üstünlüklər konsepsiyasına qarşı çıxmadan onu genişləndirir.

Belə konsepsiyalar ümumdünya ticarətinə yaradılış və satış prizmasından baxırdılar. Ümumdünya ticarətini ehtiyac prizmasından öyrənən nadir konsepsiyalardan biri S.Linderin yaratdığı “kəşifən tələb” konsepsiyasıdır. “Kəşifən tələb” konsepsiyası dövlətin xaricə mal satışının quruluşu hardasa mal göndərən dövlətdə formalaşan ehtiyacla bağlıdır.

İstehsal amillərinin bölgüsü konsepsiyasını işləyən Hekşer-Olini səhv çıxaran “Leontyev paradoksu” onu qəbul etmədi. O, deyirdi ki, zəhmətdən zəngin dövlət pul tələb edən malı xaricə satdığı halda, puldan zəngin dövlət zəhmət tələb edən malları xaricə satır. Belə paradoksun olan tədqiqindən biri yaradılış göstəricilərinin geri dönüşü ilə bağlıdır.

Yaradılış göstəricilərinin geri dönüşü məfhumunun tədqiqini birinci olaraq alim B.Minxas 20-ci əsrin 60-cı illərin etmişdir. B.Minxas fikirləşirdi ki, oxşar mal zəhmətdən zəngin dövlətdə zəhmət tələb edən, puldan zəngin dövlətlərdə pul tələb edən olması mümkündür. Belə halın olması yaradılış göstəricilərinin qabaq-qabağa dəyişdirilməsi vəziyyətində mümkündür. Məsəl üçün, pul zəngin dövlət Koreyada yaradılan çəltik pul tələb edən maldır. Ona görə ki, onu ən son texnika vasitəsilə yaradırlar. Zəhmətdən zəngin Madaqaskarda yaradılan çəltik zəhmət tələb edir. Ona görə ki, orada çəltiyi insanlar əlləri ilə toplayırlar.

Demək yaradılış göstəricilərinin geri dönüşü odur ki, belə vaxtda oxşar mal puldan zəngin dövlətdə pul tələb edən, zəhmətdən zəngin dövlətdə zəhmət tələb edəndir. Yaradılış göstəriciləri ilə fərqli səviyyədə təchizatlanan dövlətlərin oxşar mal ilə ticarətini bu aydınlaşdırma bilər. Məsəl üçün, zəhmətdən zəngin olan Çin və puldan zəngin olan Rusiya dəmir satırlar. Çində dəmir zəhmət tələb edirsə, Rusiyada pul tələb edir.

Pol Kruqman adlı amerikalı alim beynəlxalq ticarəti monopol yarışı vəziyyətində öyrənən konsepsiyanın yaradıcısıdır.

Monopol yarışın beynəlxalq ticarətə təhfəsini ölçmək məqsədilə birinci şirkətlərin kəmiyyəti və şirkətlərin mallarının dəyəri arasındakı münasibətləri açmalıyıq. Bunun üçün birinci şirkətlərin kəmiyyəti ilə xüsusi şirkətin orta məsrəfləri arasındakı qarşılıqlı bağlantı tapılmalıdır. Yəni, firma nə qədər çoxdursa, o şirkətlərin istehsal miqyası bir o qədər aşağı və bir məhsula sərf edilən məsrəflər bir o qədər artıq olacaqdır. Şirkətlərin sayı ilə bu şirkətlərin satış qiymətləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə - müəssisələr çox olduqca rəqabət güclənir və qiymətlər aşağı düşür. Daha sonra şirkətlərin satış qiymətləri ilə onların kəmiyyəti arasındakı qarşılıqlı əlaqə öyrənilir.

Yəni qiymət orta bazar səviyyəsini keçirsə bazarda əlavə şirkətlər yaranır və əksinə, qiymət orta səviyyədən aşağıdırsa təsərrüfat subyektlərinin sayı aşağı düşür. İnhisar rəqabəti modeli üçün birinci iki əlaqə daha vacibdir. İnhisar rəqabəti çərçivəsində ticarət modeli ondan çıxış edir ki, beynəlxalq ticarət satış bazarının həcmi genişləndirir. Dövlətlər qarşılıqlı ticarət edən zaman ümumi bazar bu dövlətlərin bazarlarının toplamından böyük olur və istehsalın növü artır, məhsulun qiyməti isə azalır.

Ümumdünya ticarəti təzə prizmadan öyrənən konsepsiyalardan biri texnoloji müxtəliflikdir. M.Pozner 1961-ci ildə bu konsepsiyayı işləmişdir. Konsepsiyadakı fikir o idi ki, industrial dövlətlərin bir-biriylə ticarət əlaqəsinin yüksək bölməsi təzə mal yaradılışına söykənirdi. Belə mallar modern industrial dövlətlərin güncəl şirkətləri sayəsində işlənirdi. Güncəlləmələr fikir sahibliyi haqları ilə müdafiə edilir. Digər ifadəylə, müəyyən təzəliyi birinci ixtira edən şirkət onun üzərində monopoliya yaradır. Qaydalar isə digərinin icazə almadan bunu işlətməsinə icazə vermir.

Texnoloji müxtəliflik konsepsiyası təzə malı ixtira edən industrial dövlət belə malın birinci xaricə satanıdır. Amma zaman ötdükcə təzə malın oxşarları buraxılır. Bunun sayəsində o mal başqa bir dövlətin sərəncamına oturur. Belə dövlətlərdə zəhmətin aşağı qiyməti yadək təbii ehtiyatlarda zənginlik nəticəsində saxta mal ilk yaradıldığı dövlətdən aşağı qiymətə yaradılır. Bununla da mal aşağı təkmil dövlətlər tərəfindən satılmağa gedir. Malı birinci düzəldən dövlət belə dövlətlərlə yarışda məğlub olduğundan o malı almağa çalışır.

Texnoloji müxtəliflik konsepsiyasının təkmil versiyası malın həyat dövrü konsepsiyasıdır. R.Vernon 1966-cı ildə bu konsepsiyayı işləmişdir. Konsepsiyanın əsas məğzi dövlətin müəyyən hissəsi var olan mallar, qalan hissəsi təzə mallar istehsalında məsuliyyət daşıyır. Bunun məğzi odur ki, hansısa məhsul təzə formasından keçmiş məhsul formasına çevrildikcə, başqa sözlə öz dövrünü yaşayıb qurtardıqca istehsalın geo məkanı da dəyişir. Təzə məhsulların və texniki cəhətdən güncəl nemələrin düzəldilməsi Vernonun fikrincə təkmil industrial dövlətlərdə daha Amerikada həyata keçir.

M.Porter ümumdünya ticarət konsepsiyalarının inkişafına öz töhfəsini vermişdir. Belə ki, o 1980-ci illərdə “dövlətlərin rəqabət üstünlüyü” konsepsiyasını işləmişdir. Porter yaratdığı konsepsiyada bir çox məktəbin fikirlərini üst-üstə qoymağı bacarmışdır. Konsepsiyada klassik və yeni klassik, həmçinin yeni texnoloji universitetin nümayəndələrinin fikirləri toplanmışdır. Alim beynəlxalq ticarətin ½ bölməsini özündə saxlayan on ən böyük sənaye dövlətlərinin təcrübəsi üzrə araşdırma apararaq bir nəticəyə gəlib. Bu nəticədən irəli gələrək alim dövlətin rəqabət bacarığının bir-biriylə qarşılıqlı əməkdaşlıqda və bağlılıqda olan dörd parametrlə ayırmışdır.

1. Göstəricilərin vəziyyəti. Burada bilinən sektorda uğurla yarışmağa labüd lakonik yaradılış amilləri bildirilir. Klassik göstəricilər konsepsiyasının fikirlərinə etiraz etməyən Porter onu daha da təkmilləşdirdi.
2. Mal və xidmətlərə ehtiyac vəziyyəti. Yəni, sektor yönündən satılan mal və xidmətlərə içəridəki alış-veriş məkanında olan ehtiyacı ehtiva edilir. Ehtiyac firmanın təkmilləşməsini bildirən vacib ünsürdür. Onda içəridəki ehtiyacın şəraiti çöldəki alış-veriş məkanının özündə olan qabiliyyətləri ilə bütöv vəziyyəti böyük ölçüdə dəyişir. Həm də firmanın çöl alış-veriş məkanına girişinə daxil olan daxili səciyyətlər də götürülmüşdür. Porterin məsələyə baxışı fərqli firmaların hərəkətinə içəridəki alış-veriş məkanının vacib olduğunu göstərir.
3. Dövlətlərin müəssisələrinin taktikası, müəssisələrin quruluşu və yarışı. Bölmə, dövlətdə şirkətlərin formalaşması və menecmenti bəlli vəziyyəti və içəridəki alış-veriş məkanında yarışı bildirir. Şirkət yönündə müəyyən edilən alış-veriş taktikası və labüd cəldlik yaradan idarəetmə quruluşu ümumdünya ticarətə uğurla girmənin birinci qaydasıdır.
4. Dövlətdə olan qohum və yaxın sektorların səciyyəsi. Buraya dövlətdə dünya bazarında yarış bacarığı olan ailə yaxud oxşar sektorların varlığı yaxud olmaması aiddir. Lazımı vasitələrlə təchizat, transport, maliyyə və finans quruluşları ilə möhkəm bağlılıq yarış nəzərindən vacibdir.

Dünya ölkələrinin xarici ticarət sahəsində qarşılıqlı əlaqələri xeyir gətirməklə bərabər bir sıra problemləri də özüylə bərabər gətirmişdir. Bütün ölkələr beynəlxalq mübadilənin faydalı olduğunu dilə gətirsələr də öz dövlətlərinin təhlükəsizliklərinə, millətinin rifah halının yaxşılaşmasına ciddi yanaşan ölkələr ilk öncə özləri haqqında fikirləşirlər. Özlərinin içəri bazarlarının müdafiəsinə, dövlətdə məşğulluq obyektlərinin açılmasına çalışırlar və məqsədlərinə nail olmaq üçün bütün vasitələrdən (hətta hərbi güclərindən) istifadə edirlər. Buradan əks istiqamətlər meydana çıxır. Belə ki, bir tərəfdən beynəlxalq ticarətə qoşulmaq, digər tərəfdən isə ölkənin daxili bazarını qorumaq lazımdır. Bunu əvvəlcə əks istiqamətlər kimi görmək olar. Ancaq, düzünə qalsa bu heç də göründüyü kimi deyildir. Korrupsiyadan uzaq olan, demokratiyanı inkişaf etdirən dövlətlər problemi optimal həll etmək imkanına daha çox malik olurlar və müvəffəqiyyət əldə edirlər. Belə olmazsa ölkənin dünya bazannda asılılığı güclənir.

Beynəlxalq ticarətə üçüncü prizmadan baxanda modern zamanda o, çox məşhurlaşmışdır. Deyə bilərik ki, dövlətlərin hamısı habelə, beynəlxalq təşkilatlar bunun barəsində böyük fikirləşməyə start verib. Birləşmiş Millətlər təşkilatı təhlükəsizliyi təmin etmək üçün qaydalar müəyyənləşdirib. Bunlardan biri “Beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik” adlanır. Bu adla təşkilatın rəhbərliyi ölkələrin toplantıları zamanı çıxışlar etmişdir. Bunda məqsəd üzv ölkələrin belə məsələlərin həllində savadlanmasıdır. Həmçinin çıxışda bunu yaradan amillər və ondan qorunmanın yolları göstərilmişdir. Bu bölmənin elmdə təzə gələn fikir olduğunu deyə bilərik. Məğzi isə, ölkə ümumdünya münasibətlərini böyüdərəkən, iqtisadiyyatındakı maneələri aradan qaldırarkən can atmalıdır ki, o biri ölkələrdən bağlı duruma gəlməsin. Bunun olmaması üçün bir neçə yol mövcuddur. Bunu araşdıran mütəxəssislər fərqli yollar bəlli etmişlər. Ona görə də hər bir dövlət müxtəlif yollardan istifadə edir. Yaponlar bu məsələni daha dərinədən 20-ci əsrin 80-ci illərindən başlayaraq təhlil etməyə başladılar. Onlar düşünürdü ki, təhlükəsizlik yaradılsa xarici dövlətlər onların iqtisadiyyatını çökdürə bilməzlər.

Düşüncəyə görə, o zaman Yaponiyada iqtisadi təhlükəsizlik dörd istiqamətlə bəlli olurdu. Bunlar iqtisadi və enerji resursları, yeyinti malları ilə təchizatlanma və su transportunda təhlükəsizliyin dərəcəsi idi.

Rusiyalı alim L.Abalkın iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək üçün dörd şərti vacib sayırdı. Birinci şərt iqtisadi sərbəstlik idi. Yəni, burada hökumət öz resurslarına və istehsala dair sərbəst şəkildə qərar qəbul etməlidir. Həmçinin buraya milli iqtisadiyyatın dayanıqlığı və hərəkətsizliyinin olması aiddir. İkinci şərt milli iqtisadiyyatın bütün tiplərinin müdafiə edilməsi hərəkətinə imkan verilməsi, bu şəraiti pozacaq amillərin aradan qaldırılmasıdır. Üçüncü şərt isə iqtisadiyyatın təkmilləşmə bacarığının varlığıdır.

Bəzi mütəxəssislər iqtisadi təhlükəsizliyi faydalı iqtisadiyyat, içəridə iqtisadi sabitlik, bərabər təkmilləşmə, texnologiyanın istifadəsiylə əlaqələndirirlər. Amma çətinliyin aradan qaldırılması variantlarının fərqliliyinə məhəl qoymasaq istəyin bir olduğunu görürük. Bu da ümumdünya göstəricilərinin kreativliklə işlədilməsidir. Bu məqsədlə birinci iqtisadiyyata yaxşı təsir edən meyllərin hərəkəti üçün əlverişli imkan olmalıdır. Dövlətin iqtisadiyyatını digər dövlətlərin asılılığından qurtarmaq yaxud onun təsirini azaldan texniki, iqtisadi, təşkilatı və sosial işlər görülür. Dövlətlər özləri müstəqil şəkildə öz təhlükəsizliklərini yaratmaq üçün fərqli şəkildə qaydalar qəbul edirlər. Əlbəttə burada da bəzi göstəricilər və vəziyyətlər mövcuddur. Uzun illər bizə öyrətmişdir ki, burada əsas göstərici ölkənin hansı coğrafi məkanda olduğu və hansı ölkələrlə qonşu olmasıdır. Elə bunu ölkəmizin timsalında isbatlamaq heç də çətin olmaz. Çünki ölkəmiz elə bir strateji mövqedə yerləşir ki, ətrafımızdakı ölkələr bizim səhv etməyimizi gözləyir. Ona görə də ölkəmiz iqtisadi təhlükəsizlik baxımından daha da ciddi və səylə çalışmalıdır.

Fəsil 2. Beynəlxalq ticarətin təkamülü, formalaşması və maddi-ilkin əsasları

2.1 Beynəlxalq ticarətin mahiyyəti, təkamülü və formalaşması

Beynəlxalq ticarət ümumi dünya ölkələrinin ticarət əməliyyatlarının cəmidir. Beynəlxalq ticarət Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas formalarından biridir. Belə ki, BİM-in formalarına aiddir:

1. Beynəlxalq ticarət və xarici ticarət siyasəti
2. Kapital beynəlxalq hərəkəti
3. Beynəlxalq valyuta və kredit münasibətləri
4. İşçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti
5. Beynəlxalq elmi texniki əməkdaşlıq

Beynəlxalq ticarət haqqında danışmamışdan öncə xarici ticarət ilə beynəlxalq ticarəti fərqləndirək. Xarici ticarət bir ölkənin digər ölkə ilə olan ticarət əməliyyatları hesab edilir. Beynəlxalq ticarət isə dünya ölkələrinin bir-biri ilə həyata keçirdiyi ticarət əməliyyatlarının məcmusudur. Buraya ölkələrin xarici ticarət dövriyyələrinin həcmi, idxal və ixrac əməliyyatları və əmtəə-pul münasibətləri aiddir.

Beynəlxalq ticarət qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. Sistemli və mütəşəkkil olaraq uzaq məsafələrlə ticarət (long-distance trade) 6000 il əvvəl Mesopotomiya (İraq) və Anadolu (Türkiyə) torpaqları arasında Assuriyalılar tərəfindən həyata keçirilməyə başlanmışdır.

Bundan min il sonra Finikiyalılar (Livan) ticarətə əsaslanan ilk sivilizasiyanı formalaşdırmışdır.

Sonrakı min illər ərzində Babilistanda Hamurapi Qanunlarında ilk qanuni ticarət normalarının göstərilmişdir.

V əsrdə Roma imperiyasının dağılması ilə Avropada ticarətin məhdudlaşdığı müşahidə edilmişdir.

8-ci əsrdə Vikinqlər Skandinaviya və Konstantinapol (İstanbul) arasında ticarət şəbəkəsi formalaşdırmışdır.

10-13-cü əsrlərdə Orta Şərqi, Avropa, Şimali və Şərqi Afrika arasında Ərəb ticarəti hakim olmuşdur.

13-cü əsrə qədər Çin-Aralıq Dənizi arasında güvənli və məhsuldar bir ticarət yolu – İpək Yolu (Silk Road) fəaliyyətdə olmuşdur.

XIII əsrdən sonra bu ticarət dənizlərdə, xüsusilə Çin və İtalyan şəhər-dövlətlərində geniş yayılmağa başlamışdır.

XIII-XVI əsrlərdə Balıq və Şimal dənizlərində Avropa şəhər-dövlətlərinin formalaşdırdığı Hanseatic League bir ticarət hövzəsi yaratmışlar.

XV əsrdə Çin ən böyük dəniz donanması ilə Sakit Okeanda ticarətə nəzarət etmişdir.

XV-XVI əsrlərdə Aralıq Dənizində İtalyan şəhər-dövlətləri ticarətə nəzarət etmişdir.

İlk qlobal iqtisadiyyatın (first global economy) formalaşması Kolumbun 1492-ci ildə Qərrib Hövzəsinə çıxması ilə başlamışdır. Bu tarixdən dünya ticarətində İspan və Portuqaliya hegamoniyası ortaya çıxmışdır.

XVII əsrdə Hollandiya və İngiltərə dünya ticarətini inkişaf etdirmişlər və koloniya əmtəə istehsalı mədəniyyətləri (colonial production of cash crops) formalaşdırmışlar.

East India Trading Company, Dutch East India Trading Company kimi dövlət tərəfindən dəstəklənən beynəlxalq ticarət monopoliyaları formalaşmışdır.

Koloniya ticarət sistemində Asya mallarının (çay, ipək və.s) Avropa, Afrika və Amerika arasında üçbucaq ticarəti (triangular trade) ortaya çıxmışdır.

XVIII əsrdə dünya ticarətində İspaniya və Portuqaliya hakimiyyətini İngiltərə, Hollandiya və Fransa lehinə itirmişdir.

XIX əsrdə İngiltərə mərkəz olmaqla başlayan Sənaye İnqilabı ilə modern qloballaşmanın təməlləri atılmışdır.

XX əsrin II yarısından dünya ticarətində liberallaşma tendensiyaları qlobal ticarəti sürətli bir şəkildə inkişaf etdirməyə başlamışdır.

Xərcləri azaltmaq

Ucuz xammal və miqyas iqtisadiyyatı hesabına;

Daha çox mənfəət əldə etmək

Ölkədaxili bazara nisbətən baha və daha çox satış hesabına;

Risqləri diversifikasiya etmək

Müxtəlif satış bazarlarına çıxış əldə etmək hesabına;

Strateji üstünlüklər əldə etmək

Müəyyən bazarlardakı boşluqları tutmaq hesabına;

Boş potensialdan isitifadə etmək

Daha böyük bazarlara çıxmaq hesabına;

Ölkədaxili faydalılığın olmaması

Çox vaxt xarici bazarlar daxili bazara nisbətən rentabelli ola bilər.

Ticarətin beynəlxalq səviyyəsini səciyyələndirmək üçün 3 ədəd səciyyələndirici götürülür. Bunlar məhsul alğı-satqısı, malın quruluşu və geoloji quruluşudur.

Digər ölkələrlə edilən mal alğı-satqısının toplumu – hər hansısa bir ölkənin ixracının və idxalının dəyərlərinin cəmidir.

İxrac əməliyyatları malın gəminin daxilinə gətirilməsi və yükü yerləşdirmə yerində əmtənin gəminin daxilinə keçirilməsi ilə bağlı olan xərcləri göstərən FOB-Free On Board(gəminin göyərtəsində sərbəst) qiymətləri ilə hesablanır.

İdxal əməliyyatları isə “FOB”-dan başqa malın sığortalanması ilə əlaqədar xərcləri bildirən CIF (cost, insurance, freight – qiymət, sığorta, fraxt) qiymətləri ilə hesablanır.

Beynəlxalq ticarətin subyektlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Dövlətlər;
- regional inteqrasiya qrupları;
- transmilli və çoxmilli şirkətlər.

Beynəlxalq ticarətin obyektlərinə isə insanların yaratdığı məhsulları - əmtəə və xidmətləri aid etmək olar.

Buna baxmayaraq biz deyə bilmərik ki, hər əmtəə və yaxud xidmət beynəlxalq ticarətin obyektidir. Belə ki, bunun əsasında ticarət edilə bilən və ticarət edilə bilinməyən əmtəələr mövcuddur.

Ticarət edilə bilən əmtəələr o əmtəələr hesab edilir ki, bunlar fərqli ölkələr arasında sərbəst şəkildə hərəkət edə bilirlər. Bu cür əmtəələrin qiyməti isə həm daxili, həm də dünya bazarlarındakı tələb və təklifin qarşılıqlı təsiri əsasında formalaşır..

Ticarət edilə bilinməyən əmtəələrə isə o əmtəələr aid edilir ki, bu əmtəələr istehsal olunduğu dövlətdə istehlak edilir və dünya dövlətləri arasında hərəkət etməyən əmtəələrdir. Bu əmtəələrin qiyməti milli sərhədlər daxilində hökm sürən tələb və təklif arasındakı nisbəti ilə formalaşır. Beynəlxalq ticarət BIM-in digər formalarına nisbətən daha çox inkişaf etmişdir.

Bir sıra iqtisadçıların düşüncələrinə əsasən Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər çərçivəsində Beynəlxalq ticarətin həcmi 80%-ə yaxınlaşmışdır. C. Saksın düşüncələrinə əsasən dünyadakı müəyyən bir dövlətin iqtisadi cəhətdən inkişafı həmin ölkənin xarici ticarətində özünü göstərir.

Beynəlxalq ticarət ayrı-ayrı dövlətlərin arasında olan iqtisadi asılılığı və qarşılıqlı əməkdaşlığı göstərir. Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, beynəlxalq ticarətin həcmi istehsalın həcmi üstələməkdədir. Yəni istehsalın hər 10% artımına 16% dünya ticarətinin artımı düşür.

Beynəlxalq ticarətin aşağıdakı formaları var:

- idxal üzrə beynəlxalq ticarət
- ixrac üzrə beynəlxalq ticarət
- təkrar ixrac üzrə xarici ticarət əməliyyatları
- təkrar idxal üzrə beynəlxalq ticarət əməliyyatları
- tranzit ticarət əməliyyatları

İxrac – idxal üzrə beynəlxalq ticarət əməliyyatları – bu əməliyyatlar malların beynəlxalq bazarlarda alınıb satılması üzrə əməliyyatları əhatə edir.

Təkrar ixrac – bu o deməkdir ki, xaricə göndərilən malın təzədən dəyişdirilməsi fikirdə olmayan və öncədən dövlətdən aparılan məhsulun təzədən başqa ölkəyə göndərilməsi əsasında kommersiya işidir.

Təkrar idxal – buraya o fəaliyyət aid edilir ki, öncədən dövlət sərhədlərindən başqa ölkəyə keçirilən malın, həmçinin yenidən düzəliş edilməsi lazım olmayan xarici ölkəyə göndərilməsi əsasında baş tutan kommersioniya fəaliyyətidir.

Beynəlxalq ticarət anlayışına tək cə məhsul-resurs əşyalarının kommersioniya fəaliyyəti, həmçinin, beynəlxalq ticarət üsulları ilə həyata keçirilən ticarət-iqtisadi məşğuliyətin başqa tiplərini də özünə cəlb edir. Beynəlxalq ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilmə xarakteristikasının tədqiq edilməsi obyekt və subyekt üzrə fərqli tiplərinin və iqtisadi növ, üsul və həyata keçirilmə yollarını ehtiva edir.

Beynəlxalq əmək bölgüsü beynəlxalq ticarət əməliyyatlarında mühüm rol oynayır. Belə ki, BƏB ayrı-ayrı dövlətlərin hansısa bir xammal və yaxud hazır məhsul istehsalında dünya bazarında ixtisaslaşmasını göstərir.

İndiki dövrdə beynəlxalq ticarət sferasında dövlətlərin həyata keçirdiyi siyasət iki istiqamətə ayrılır. Bunlar:

- 1) Proteksionizm siyasəti
- 2) Liberal siyasət

20-ci əsrin 50-60-cı illərinə qədər liberal siyasətdən daha çox istifadə edilmişdir. 1970-1980-ci illərdən başlayaraq isə proteksionizm siyasəti inkişaf etməyə başladı. Liberal siyasətin həyata keçirildiyi dövənlərdə gömrük rüsumları xeyli azaldılmışdır, bir standartlar və kəmiyyət məhdudiyyətləri aradan qaldırılmışdır.

Müasir zamanda isə proteksionizmdən çox istifadə olunur. Bu siyasət daha çox regional və yeni yaradılmış inteqrasiya qruplarında geniş yayılmışdır. Proteksionizm siyasəti daha çox idxal əməliyyatına tətbiq edilir. Bu siyasətə aiddir: müxtəlif gömrük rüsumları və tarifləri, kəmiyyət məhdudiyyətləri-kvotalar, standartlar, texniki şərtlər, ətraf mühit təhlükəsizlik normaları, sağlamlıq normaları və s.

Dövlət ixraca dəstək vermək məqsədilə 3 yoldan istifadə edir: Bunlardan biri birbaşa kreditləşmə yoludur. Bundan daha çox ABŞ və Yaponiya istifadə edir.

Digər bir yol isə ixracın sığortalanmasıdır. Sığorta bir sıra risklərdən qorunmaq üçün istifadə edilir ki, bu risklərə də hərbi, siyasi, maliyyə risklərini misal göstərmək olar.

1950-ci illərin ortalarından başlayaraq beynəlxalq ticarət daha da intensiv şəkildə inkişaf etdi. 1950-1994-cü illər ərzində dünyada ixracın səviyyəsi 7% artmışdır. 1970-ci illərdə bu göstərici 5% olmuşdur. 20-ci əsrin 90-cı illərində bu yana bu göstərici artmaqda davam edir.

Beynəlxalq ticarətin inkişafına təsir edən göstəricilər aşağıdakılardır:

- Beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafı və istehsalın beynəlmilləşməsi
- Elmi texniki tərəqqi, əsas kapitalın tənzimlənməsi, yeni iqtisadi sahələrin yaranması
- TMK-ların dünya təsərrüfatındakı hərəkətliliyi
- Ümumdünya Ticarət Təşkilatının beynəlxalq ticarəti tənzimləməsi
- Azad iqtisadi zonaların yaradılması, gömrük tarif və rüsumlarının ləğv edilməsi, ticarət maneələrinin azaldılması
- Ümumi bazarların yaradılması, ticarət maneələrinin aradan qaldırılması
- Müstəmləkə sisteminin süqutu və yeni müstəqil dövlətlərin yaranması.

Beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsində ayrı-ayrı ölkələrlə yanaşı, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar da aparıcı mövqeyə malikdir. Bunlardan ən önəmli təşkilat Ümumdünya Ticarət Təşkilatıdır(ÜTT). ÜTT beynəlxalq ticarətin çoxtərəfli beynəlxalq sazişlər əsasında tənzimlənməsini ehtiva edir. Dünya ticarətinin 90%-dən çoxu ÜTT-nin payına düşür. 29 iyul 2016-cı ilin məlumatına əsasən ÜTT-nin 164 üzvü var. Azərbaycan bu təşkilatda müşahidəçi statusuna malikdir.

ÜTT-nin əsas məqsədi azad ticarəti təmin etmək və buna maneəçilik törədən amillərin aradan qaldırılmasıdır. Son nəticədə isə üzv dövlətlərin əhalisinin rifah halının yaxşılaşdırılması və azad ticarəti təmin etmək dayanır. Bu məqsədlə təşkilat daxilində inkişaf etməkdə olan ölkələrə texniki və maliyyə yardımının göstərilməsi, mübahisələrin həlli komitəsinin yaradılması, treninqlərin keçirilməsi,

ölkələrə idarəetmə islahatlarının həyata keçirilməsində yardımlar və s. kimi tədbirlər həyata keçirilir.

ÜTT-nin funksiyalarına aşağıdakıları aid etmək olar:

- Ticarət müqavilələrinin idarə edilməsi;
- Ticarət danışıqları üçün forum rolunu oynaması;
- Ticarət mübahisələrinin həlli edilməsi;
- Milli ticarət siyasətlərində islahatlar həyata keçirilməsi;
- Texniki yardım və treninq proqramları ilə ölkələrə maliyyə və texniki dəstəyin göstərilməsi;
- Digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq.

Beynəlxalq ticarət çərçivəsində bir sıra beynəlxalq ticarət əməliyyatları həyata keçirilir. Bəs nədir beynəlxalq ticarət əməliyyatları? Beynəlxalq ticarət əməliyyatları alqı-satqı sazişləri əsasında həyata keçirilən maliyyə və texniki tədbirlərdir. Beynəlxalq ticarət əməliyyatları vasitəsilə əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq alqı-satqısı baş verir.

Beynəlxalq ticarət əməliyyatlarına aşağıdakıları aid etmək olar:

- Digər ölkələrin bazarlarının marketinq cəhətdən araşdırılması;
- Xarici ticarətdə malların ixracı və idxalı üçün qoyulan normanın seçilməsi;
- Digər ölkədən olan tərəfdaşlarla münasibət qurmaq;
- Rəqabətdə istifadə olunacaq vasitələrin hazırlanması və araşdırılması, buna uyğun olaraq idxal və ixrac üçün qiymətlərin müəyyən edilməsi;
- Əmtəənin göndərilməsi və ödəmənin necə olacağını müəyyən etmək;
- Müqavilənin düzəldilməsi;
- Müqavilə üzrə danışıqlar və razılıqlar;
- Müqavilənin imzalanması;
- Müqavilədə göstərilənlərə əməl edilməsinə nəzarət etmək.

Beynəlxalq ticarət əməliyyatlarının xarakteristikası indiki dövrdə bu amillərlə şərtlənir:

- nemətin ümumi siyahısının yüksəldilməsi və xüsusiyyətinin dəyişdirilməsi, beynəlxalq mübadilədə iştirak edən məhsulların növünün çoxaldılması, onun texniki cəhətdən yenilənməsi və keyfiyyətinin artırılması;
- müqavilələrin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi;
- əgər satıcı müəssisənin tikilməsində istifadə olunan layihə sənədlərinin işlənməsini, istifadə verilməsi üçün lazım olan bütün digər tədbirləri həyata keçirməklə məşğul olarsa, bu mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər;
- birgə layihələr həyata keçirməklə digər ölkələrin kompaniyaları ilə əməkdaşlıq müqavilələrinin bağlanması;
- istehlaka yönəldilmiş məqsədli yönəltmə funksiyası həyata keçirən ticarət müqavilələri.

Beynəlxalq ticarət əməliyyatları dövlətlər arasında ticarət fəaliyyəti sahəsindəki obyekt və subyektləri əhatə edir. Beynəlxalq ticarət əməliyyatlarının obyektləri elm və texnologiya, həmçinin əmtəə və xidmət mübadiləsi zamanı baş verən ticarət əməliyyatlarıdır. Subyektləri isə beynəlxalq şirkətlər, habelə beynəlxalq bazarlarda fəaliyyət göstərmək üçün dövlətdən icazə alan təşkilatlar hesab edilir.

Kontragentlər – bu ayrı-ayrı sahələr üzrə xidmət göstərən və yaxud məhsulların mübadiləsində sazişlərin bağlanması zamanı iştirak edən tərəflərdir. malların alınib - satılmasında müqavilə münasibətlərində olan tərəflər nəzərdə tutulur. Kontragentlər dörd yerə bölünür:

- firma – firma az xərclə maksimum gəliri təmin etmək məqsədilə sənaye, ticarət, tikinti, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı sahələrində təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirən müəssisələrdir.
- sahibkarlar ittifaqı – onların fəaliyyətinin məqsədi gəlir götürmək deyil. Onlar əsasən sahibkarlıqla məşğul olan insanlara köməklik göstərmək, yaşadıqları çətinlikləri dövlət səviyyəsində həllinə nail olmaq üçün tədbirlər həyata keçirən sahibkarların birliyidir.

- dövlət orqanları və təşkilatlar – hansıki bu təşkilatlar və orqanlar beynəlxalq bazaar çıxmaq hüququna malikdirlər. Əsas məqsəd gəlir əldə etmək deyil. Gəlir əldə etmək məqsədilə fəaliyyətə dövlət icazə verməlidir.

Beynəlxalq ticarət əməliyyatlarının növləri:

1. Kontragentlər arasında qarşılıqlı şəkildə aparılan əməliyyatlar:

- material - mal formasında məhsulların alğı-satqısı ;
- patent, lisenziya, nou-hau, computer proqramlarının mübadiləsi;
- texniki xidmətlərin alğı-satqısı
- icarə əməliyyatları;
- beynəlxalq turizm üzrə əməliyyatlar;
- konsultasiya xidmətlərinin göstərilməsi.

2. Köməkçi növ:

- yüklərin beynəlxalq daşınması;
- nəqliyyat - ekspeditor əməliyyatları;
- yüklərin sığortalanması əməliyyatları;
- yüklərin saxlanması əməliyyatları;
- beynəlxalq hesablamaların aparılması əməliyyatları.

Xarici ticarət əməliyyatları kompleks xarakter olmaqla istehsalçılar və istehlakçılar arasında əlaqə forması kimi çıxış edir.

Beynəlxalq ticarət əməliyyatlarının reallaşdırılması üçün bir neçə üsul vardır ki, daha çox iki üsuldan istifadə edilir:

1) birbaşa üsul. Bu üsul birbaşa olaraq istehsalçı və istehlakçı arasında münasibətlərin qurulmasını ehtiva edir. Misal üçün, məhsulun birbaşa olaraq son alıcıya ötürülməsi və onun sazişdə göstərilənlərə görə birbaşa olaraq sərbəst istehsalçılardan alınmasını bildirir.

Birbaşa münasibətlərin xarakteristikası:

- mütləq istehlakçının əvvəlcədən sual və ehtiyac xüsusiyyətlərinə yönələn bəlli əmtəə tipinin əvvəlcədən göndərilməsi ehtiva edilir;

- məhsul göndərəninin əlavə aldığı sifarişlərə görə məhsul göndərilməsi məqsədyönlü funksiya bildirir;
- möhkəmdir və uzunmüddət qüvvədə olur.

Birbaşa üsulun müsbət cəhətlərinə istehsal proqramının tələbə tez uyğunlaşmasını, bazarı yaxşı tədqiq etməsini, digər ölkələrin alıcıları ilə möhkəm əlaqələrin qurulmasını, sazişlərin imzalanmasını göstərmək olar.

Bazarda digər bir dövlətin nümayəndəsi rolunda olan və digər dövlətdə özünəməxsus istehsal və satış üzrə obyektlərin - TMK-nın yaradılması birbaşa münasibətlərin qurulmasında müstəsna xarakter daşıyırdı. Bu, son alıcı və istehsalçılar arasında əlaqələrin dəyişməsi xüsusiyyətinə öz töhfəsini Verdi. Dəyişmənin məqsədi o idi ki, TMK-nın digər ölkədəki təchizat və istehsal üzrə filialları beynəlxalq şirkətlərin ümumi predmetini yaratmaqla xarici dövlətin bazarında son alıcı ilə bağlıdır. Bu isə o deməkdir ki, birbaşa münasibətlərin əhəmiyyətinin yüksəlməsiylə yanaşı, alıcı ilə istehsalçı arasında əlaqələrin sıx bağlılığına yönəldiyindən onun xüsusiyyətinin dəyişmədiyini bildirir.

2) dolayı üsul. Bu üsul vasitəsilə əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş qaydada müavilələrə uyğun olaraq əmtəə və xidmətlərin algı-satqısı ticarət vasitəçilərinin köməkliyi ilə həyata keçirilir.

Bu üsul əvvəlcədən bilinən və müəyyən öhdəliklər götürməklə məhsulların alınmasının və satışının ticarət vasitəçilərilə əvvəlcədən imzalanmış müqaviləyə görə baş tutmasını bildirir. Böyük sənaye firmaları xüsusi məhsulların göndərilməsi qəliz olan və az bilinən, həcmi balaca olan bazarlara, məhsulun idxal edildiyi dövlətdə o məhsulun olmadığı bazarlarda məhsul satışında ticarət vasitələrinə köməklik edir.

2.2 Beynəlxalq əmək bölgüsü-beynəlxalq ticarətin inkişafının maddi əsasıdır

Bilindiyi kimi dünyanın iqtisadi inkişafı əməyin bölgüsü ilə daha çox bağlıdır. Müəssisə, idarə çərçivəsində bu işləyənlərin fərqli əməliyyatlar, texniki məsələlərlə bağlı ixtisaslaşmasıdır. Bu da nəticə etibarilə istehsalın həcmində artıma gətirib

çıxarır. İstehsala daha az vaxt sərf olunur ki, bu da əmək məhsuldarlığını da artırmış olur. Dünyada əmək bölgüsü işləyənlərin müxtəlif hərəkət və istehsal növləri üzrə ixtisaslaşmasını nəzərdə tutur. Bu ixtisaslaşmanın baş verməsi iqtisadi inkişafda, əmtəə və xidmətlərlə təchizatda əhəmiyyətli yer tutmağa başladı.

Məlumdur ki, belə əmək bölgüsü və ixtisaslaşma ilk illərdə ölkələrin milli iqtisadiyyatları arasında olmuşdur. Daha sonralar iqtisadiyyatın bir üst inkişaf mərhələsində bu beynəlxalq müstəviyə qədəm qoymuşdur və mübadiləyə yeni bir baxış gətirmişdir. Bu proses milli təsərrüfatların qarşılıqlı inkişafına və müəssisələr, ölkələr və iqtisadiyyatlar arasında böyük miqyaslı, iri sahibkarlıq münasibətlərinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

İqtisad elmində əmək bölgüsü üç növ üzrə təsnif edilmişdir:

- Ümumi
- Özəl
- Vahid

Ümumi tip beynəlxalq əmək bölgüsü – istehsal sahələri üzrə ixtisaslaşmanı nəzərdə tutur. Burada daha çox təsərrüfatın ekstensiv inkişaf dövrü xarakterikdir.

Özəl tipli beynəlxalq əmək bölgüsü – ümumi tipli beynəlxalq əmək bölgüsündən fərqli olaraq, burada təbii amillərlə bərabər texnoloji və ixtisas amilləri mühüm yer tutur. Bu da o deməkdir ki, bəzi sahələr və bu sahələrdən asılı sahələrdə beynəlxalq ixtisaslaşma başlayır. Əmtəə və xidmətlərin alğı-satqı əməliyyatları dünya üzrə daha böyük sahəyə yayılır və keyfiyyət etibarilə daha üst səviyyəyə keçir, alğı-satqı prosesləri sürətlənir və bununla yanaşı satılan mal və xidmətlərin növü də çoxalır.

Vahid tipli beynəlxalq əmək bölgüsü – fərqli proseslər üzrə ixtisaslaşmanı nəzərdə tutur. Burada mühüm yeri texnoloji, ixtisas və təşkilati arqumentlər tutur. Belə bir vəziyyətdə bazarın həcmi genişlənir, dünya ticarəti artan tempə inkişaf edir.

Beynəlxalq əmək bölgüsü ictimai əmək bölgüsünün xüsusi növüdür. Beynəlxalq əmək bölgüsü ölkə içərisində baş verən ixtisaslaşma fonunda qurulur.

Beynəlxalq əmək bölgüsündə dövlətlərin şirkətləri daha aşağı məsrəflə istehsal edə biləcəkləri bir məhsulun yaradılmasında söz sahibi olurlar. Buna onların ixtisaslaşması da deyə bilərik. Burada istehsaldan sonra bu mal və xidmətlərlə ağı-satqını reallaşdırdıqları, bir-biriylə qarşılıqlı s bağlı olan istehsalın təşkili sistemi və ya üsuludur.

Beynəlxalq əmək bölgüsü (BƏB) Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə iştirakın əsas meyarıdır. Bu fikir təsadüfən səsləndirilməyib. Belə ki, bu gün dünyada tam olaraq müstəqil ölkə yoxdur. Bu ölkələr müxtəlif formalarda beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak edirlər. Müasir dövrdə BƏB-də iştirak etmək ölkənin öz daxili və xarici məqsədlərinin həyata keçirilməsinin, ölkələr arasında qarşılıqlı səmərə və əməkdaşlığa əsaslanan əlaqələrin yaradılmasının mühüm üsuludur. BƏB-də iştirak etmək dövlətlərə daha aşağı məsrəflə əhalinin tələbatını ödəməyə və bununla da, iqtisadi səmərəliliyi artırmağa şərait yaradır.

Hər hansısa dövlətim beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakının əsas göstəriciləri bunlardır:

Ölkənin ixrac kvotası = $\text{İxracat} / \text{ÜDM} \times 100\%$

İxrac kvotası – hər hansısa bir nemət tipi əsasında fərqli sferalar və ümumilikdə iqtisadiyyat üçün ixracın miqdarının səmərəlilik dərəcəsini göstərir.

- Ölkədən mal çıxışı ritminin ümumi daxili məhsulun ritmini ötməsi
- İdxal kvotası = $\text{İdxalat} / \text{ÜDM} \times 100\%$

İdxal kvotası – hər hansısa bir nemət tipi müxtəlif sferalar və ümumilikdə iqtisadiyyatda idxalın keyfiyyətinin səmərəlilik dərəcəsini göstərir. İdxalın artım tempinin ÜDM-nin artım tempini üstələməsi əmsalı

Xarici ticarət kvotası = $(\text{İdxalat} + \text{İxracat}) / \text{ÜDM}$ və s

BƏB-in nə olduğunu deməmişdən öncə BƏB-ə keçmək üçün ölkənin özündə əmək bölgüsünün necə yarandığına baxaq. Əvvəla, əmək bölgüsü qədim dövrlərdən bəri bəlli olmuş ictimai əmək sistemidir. Əmək bölgüsü, dünyanın inkişaf mərhələsində istehsal münasibətlərinin müxtəlifləşdirilməsi sonucunda yaranmışdır.

Hər hansısa bir ölkədə tək seçilmiş bir müəssisə həmin ölkənin əhalisinə lazım olan bütün əmtəə və xidmətləri istehsal etmək gücündə deyil. Hər bir müəssisə hər hansısa bir növ məhsulların istehsalı üzrə ixtisaslaşır. Bu da müəssisələrin ixtisaslaşmasına gətirib çıxarır. Bu bir neçə formada baş verə bilər. Bunlar: predmet, peşəkar və ərazi ixtisaslaşmaları formalarıdır.

Predmet ixtisaslaşması şirkətin hər hansısa bir məhsul istehsalını həyata keçirtməyi deməkdir; peşəkar ixtisaslaşma şirkətdə bəlli bir peşə qabiliyyəti olanların (marketoloqlar, mühasiblər, vəkllər və s.) işlədiyini bildirir; ərazi ixtisaslaşması şirkəyin müəyyən bir ərazidə qurulduğunu bildirir.

Təsərrüfat subyektlərinin ixtisaslaşmasına vacib və təcili olaraq istehsal edilən nemətlərin mübadiləsi xarakterikdir. Şirkətlər belə bir-birilərinə təsir göstərərək müəssisələrarası əmək bölgüsünü yaratmış olurlar. Bu, əmək bölgüsünün universal formasıdır.

Beynəlxalq əmək bölgüsü – ictimai əmək bölgüsünün xüsusi növüdür. Onun formalaşmasının başlıca səbəbi, əmək bölgüsünün ölkənin daxilində təkmilləşməsidir. Bildirim ki, öz quruluşuna görə dövlətin içərisində baş verən əmək bölgüsünün və dövlətlərin sərhədlərindən kənarında baş verən əmək bölgüsünün bəzi oxşar xüsusiyyətləri mövcuddur. İlk olaraq, bunların ikisi də ictimai əmək bölgüsüdür. Ona görə ki, bu proseslər dünya iqtisadiyyatının subyektləri arasında gedir. Digər bir oxşar cəhət isə onların hər ikisində şirkətlərin ixtisaslaşması bəlli tip nemətlərin istehsalı və bu nemətlərin mübadiləsi fonunda olur.

Üçüncüsü, həm ölkədaxili əmək bölgüsü, həm də BƏB öz daxilində fəqli şirkətlərin istehsal topluluqlarının həmin anda var olan əməyini göstərir. Bu şirkətlər yaratdıqları nemətləri mübadilə etməklə öz aralarında iqtisadi münasibətlər yaradırlar. Bununla da, həm ölkə içərisində, həm də ölkələr arasında əmək bölgüsü xüsusi yollarla birlikdə, qarşılıqlı yaradılan əməkdir.

BƏB-i ölkənin daxilində baş verən əmək bölgüsündən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

Beynəlxalq əmək bölgüsü və ölkənin daxilində baş verən əmək bölgüsü arasındakı əsas müxtəlifliklərdən biri onların həyata keçirilmə sahələrinin özünə xas olan xüsusiyyətləridir. Belə ki, ölkədaxili əmək bölgüsü müəyyən bir milli iqtisadiyyatın quruluşunu göstərir. Bu zaman Beynəlxalq əmək bölgüsü isə üç və ondan da çox olan ölkələrin iqtisadiyyatları ilə əlaqələr yaradılmasını ehtiva edir.

İkinci müxtəliflik Beynəlxalq əmək bölgüsünün və ölkənin içərisində baş verən əmək bölgüsünün dövlətlərin özünün ümumi mövcud olan əməyin quruluşuna təsir yollarının özünəməxsusluğundadır. Dövlətin içərisində baş verən əmək bölgüsünün təkmilləşməsi vaxtı dövlətinin daxili iqtisadiyyatının quruluşunda maneəsiz olaraq transformasiya həyata keçirilir. BƏB-də transformasiya maneəsiz deyil, bir neçə üsulla, əsasən milli iqtisadiyyatın başqa dövlətlərin tələbatına yaxınlaşdırılması üsulu vasitəsilə həyata keçirilir. BƏB-in əsas funksiyası odur ki, BƏB, fərqli dövlətlər arasında sıx iqtisadi münasibətlər qurulmasına yardım göstərməklə onların milli məcmu ictimai əməyin quruluşuna artıq dərəcədə səmərəli iqtisadi effekt verir. Bu effekt BƏB-də iştirakın, dövlətə öz cəhdlərini istehsalı üzrə bundan da gözəl imkanlara sahib olduğu nemət istehsalında birləşdirməyə şərait yaratmasıyla ehtiva olunur.

Ölkədaxili əmək bölgüsü və BƏB arasında olan müxtəliflik özünü daha çox bu iqtisadi fəaliyyətlərdə olan subyektlərin səlahiyyətlərinin ölçüsündə özünü büruzə verir. Bəllidir ki, ölkədaxili əmək bölgüsünün subyektləri deyəndə ağıla, müxtəlif şirkətlər, idarələr, fabriklər çıxış gəlir. Bunlar əlavə olaraq BƏB-in də subyektləri hesab olunurlar. Amma BƏB anında ölkənin rolu mühüm olaraq yüksəlir ki, bu da özünü milli şirkətlərin xarici iqtisadi proseslərinin artırılmasında, ya da azaldılmasında özünü büruzə verir.

BƏB ölkədaxili əmək bölgüsündən bu mərhələlərdə iş görən obyektlərin yayılma sahələrinin böyüklüyü ilə də seçilir. Bəllidir ki, ölkənin daxilində həyata keçirilən əmək bölgüsünün obyektlərinə ayrı-ayrı əmtəələr və xidmətlər aid olunur. Ölkə daxilində şirkətlər əlavə olaraq texnoloji məhsulları, elmi-texniki bilikləri, ixtisaslı kadrlar və çalışanları bir-biriləri arasında sərbəst hərəkətini təmin edirlər. Adı çəkilən

obyektlər BƏB-ə də aid edilir, ancaq onların yayılma həcmi kəskin olaraq müxtəlifdir. Bu o deməkdir ki, ölkə daxilində mübadilə olunan məhsul və xidmətlərin növü beynəlxalq dərəcədə mübadilədən daha böyükdür.

BƏB-in mahiyyətini açarkən bildirmək olar ki, burada istehsal fəaliyyətlərinin diversifikasiyası və yaxınlaşmasının qarşılıqlı əlaqəsi ehtiva olunur. BƏB-in əsas mahiyyəti əmək fəaliyyətinin fərqli tiplərinin yaranmasından və özəlləşdirilməsindən, onların qarşılıqlı əlaqəsindən və öz aralarında qarşılıqlı olaraq birləşməsidir. Bu da o deməkdir ki, əmək bölgüsü təkcə qopma fəaliyyəti olaraq yox, həm də əməyin yaxınlaşması yolu kimi də istifadə olunur. BƏB-in əsası kimi ayrı-ayrı dövlətlər arasında olan qarşılıqlı iqtisadi əməkdaşlıq vaxtı ixtisaslaşma və mübadiləyə olan obyektiv ehtiyacı misal çəkə bilərik.

Dünya iqtisadiyyatı - bu həmişə hərəkətli olaraq inkişaf edən, təkmilləşən beynəlxalq münasibətlərə, bazar iqtisadiyyatının obyektiv inkişaf qanunlarına əsaslanan milli iqtisadiyyatların cəmidir ki, bundan irəli gələrək dünya iqtisadiyyatı sistemi yaranır.

İndiki dünya iqtisadiyyatının təkmilləşməsinə və milli iqtisadiyyatların buraya daxil olmasını dövrlərə ayırmaq olar.

I dövr 1920-1930-cü illər arasındakı vaxtı təşkil edir. Bu dövr daha çox böhranlı vəziyyətin yaranmasıyla seçilir. Rusiyada baş verən dövlət çevrilişindən sonra Avropa ölkələrinin yeritdiyi siyasət nəticəsində Rusiya dünya iqtisadiyyatından kənar qaldı. Bu dövrdə Rusiya SSRİ-ni yaratdı. Bunun nəticəsi olaraq dünya iqtisadiyyatında iki istiqamət: kapitalist və sosialist inkişaf meydana gəldi.

Dünya iqtisadiyyatının ikinci dövrü – 1940-1980-ci illəri əhatə edir. Bu dövr üçün xarakterik olan xüsusiyyət sahibkarlıq kapitalının davamlı olaraq artımı olmuşdur. Bu dövrdə istehsal münasibətlərində TMK-ların rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bundan irəli gələrək beynəlxalq istehsal mərkəzləri yaranmağa başladı. Bu dövrdə, İkinci Dünya zamanı ərazisində hərbi əməliyyatlar keçirilməyən ABŞ avropada gedən müharibədən yararlanaraq öz iqtisadi gücünü artırdı. Müharibədən əziyyət çəkən Qərbi Avropa ölkələrinə ABŞ yardım etməyə başladı.

Həmçinin bu dövrdə 1960-cı illərin əvvəllərində müstəmləkə sisteminin çökməsiylə bir neçə inkişaf etməkdə olan ölkələr yarandı. Bu ölkələrdə daxilə iqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün dünya iqtisadiyyatına daxil olmağa cəhd göstərdilər.

Dünya iqtisadiyyatı inkişafının III dövrünə – 1990-cı illər aid edilir. Bu dövrdə dünya ərazilərinin, regionlarının öyrənilmə dərəcəsi yüksəldi, beynəlxalq səviyyədə məhsuldar qüvvələr meydana gəldi.

20-ci yüz illiyin 80-90-cı illərində yer kürəsində qlobal iqtisadi və sosial hadisələr cətəyan etdi. Bunların baş verməsi özünü dünya iqtisadiyyatının təkmilləşməsinə təsirsiz ötürmədi. Sosializmin süqutundan sonra, dünya iqtisadiyyatının təkmilləşməsində, BƏB-də və BİM strukturunda bir sıra yeniliklər həyata keçirildi.

Xarici iqtisadi münasibətlər müstəqil dövlətlərin daxili sosial-iqtisadi ehtiyaclarını təmin etmək üçün vacib üsuldur. Beynəlxalq əmək bölgüsü dünya iqtisadiyyatının inkişafına təsir göstərərək onun daha effektiv inkişafını təmin edir. Ölkələr arasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin meydana gəlməsi və təkmilləşməsi beynəlxalq çərçivədə ictimai əmək bölgüsünün təsiri əsasında olmuşdur. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər ayrı-ayrı dövlətlərin və regionların inkişafına və təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsinə istiqamətlərinə təsir göstərən əhəmiyyətli qüvvədir. Beynəlxalq əmək bölgüsü istehsalın effektivliyinin artırılması üçün reallaşdırılır. Həmçinin, ictimai əmək xərclərini azaltmaq, işgüzar güclərin təkmilləşməsi eləcə də, effektivləşdirilməsi üçün üsuldur.

Elm və texnikanın inkişaf etdiyi bir dövrdə işgüzar güclərin intensiv olaraq inkişaf etdirilməsi xarici iqtisadi münasibətlərin təkmilləşdirilməsinə və böyüməsinə əlavə stimulyar yaradır. Qabaqcıl elm və texnikada ilə istehsal olunan nemətlərin çeşidi dəyişir və elmi tədqiqatların istiqamətlərinin müxtəlifliyi maddi istehsalın bütün sahələrini effektiv şəkildə təkmilləşdirməyə şərait yaradır. Belə bir çətinliyə əsasən limitli alış-veriş məkanına və təbii resurslara sahib olan dövlətlərdə daha çox rast gəlinir.

Dünya təsərrüfat sistemi bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə asılı olan və sistem elementləri ilə ziddiyət daşımayan milli təsərrüfatların toplusudur. Dünya təsərrüfat sistemi çərçivəsində geniş təkrar istehsal milli iqtisadiyyatların sərhədlərindən kənara çıxır və dünya təsərrüfatının bir tərkib hissəsi olur.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün ölkələrə verdiyi müsbət cəhətlərdən istifadə etmək ictimai əməyə diqqətlə yanaşmağa, sərmayə yatırımının effektivliyini yüksəltməyə, əməyin məhsuldarlığını artırmağa şərait yaradır. İdxala tək cə, ölkənin daxilində istehsal olunmuş məhsulların inkişafı üçün resursların gətirilməsi yox, həmçinin vətəndaşların ehtiyaclarının ödənilməsi aiddir. Bəzən isə, ölkənin vətəndaşlarının yaratdıqları məhsulun inkişafının qarşısını alan mühüm faktor kimi çıxış edir.

Dünya iqtisadiyyatı mövcud olduğu zaman müddətində işgüzar güclərin təkmilləşməsi, ölkənin içərisində və sərhədlərindən kənarda əmək bölgüsünün inkişafı əsasında nəticəsində yaranıb inkişaf etmişdir. Onun yaranması 1850-ci illərdə baş verən sənaye devrimi əsasında dünya iqtisadiyyatının təkmilləşməsinin vacib meyarı olan böyük maşın əməyinə keçidlə bağlıdır. Karl Marksın fikrinə görə dünya ölkələri əhalinin daxili tələbatının ödənilməsində bir-birindən qarşılıqlı surətdə asılıdırlar. 19-20-ci yüzilliklərdə dünya təsərrüfatı bütöv bir forma şəklini aldı və bu bir sistemə çevrildi. Bunun da əsas səbəbi kimi maşınlı sənaye və bütövlükdə dünya bazarının təkmilləşməsi çıxış edir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün daha da təkmilləşməsinə və böyüməsinə bu dövrdə iri sahələrin intensiv inkişafı olmuşdur. İnkişaf etmiş ölkələrin materiala, aqrar və yeyinti mallarına ehtiyacının yüksəlməsi, sənaye məhsulları istehsalının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına gətirib çıxartdı.

Bu, fərqli dövlətlərin bəlli bir əmtəə tipi üzrə ixtisaslaşmasını istəyir, dövlətlər arasında qarşılıqlı məhsul alqı-satqısı üçün ehtiyac və tələbat meydana gəlir.

Sənaye çevrilişinə qədər beynəlxalq əmək bölgüsü əsasən təbii yollarla meydana çıxırdı. Bu, dövlətlərin coğrafi vəziyyəti, enerji və digər qaynaqları ilə ölçülürdü. Ölkələrin coğrafi vəziyyətinə görə olan fərqləri istehsalın ixtisaslaşması üçün başlıca

amil rolunda çıxış edir. Amma, ixtisaslaşmanın olması üçün istehsal texniki istiqamətdə bir sıra dəyişikliklər olmalıdır ki, əsasən də keyfiyyətin artırılması qeyd olunmalıdır. Buna görə də sənaye istehsalının artması coğrafi vəziyyətdən asılılığı azaldır. Sənaye istehsalı əsasən texnoloji qüvvələrdən asılıdır. Texnoloji qüvvələr arasında əsas yeri elmi-texniki tərəqqi sahəsində əldə olunan bacarıqlar tutur. Əldə olunmuş bu bacarıqlar beynəlxalq əməkdaşlığın tiplərini və dövlətlərin beynəlxalq əməkdaşlıqda iştirakının xüsusi istiqamətlərini müəyyən edir.

Məhsuldar qüvvələrin tərəqqisi, sənayeləşmənin səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə artması sayəsində tədavi sahəsindən istehsal sahəsinə keçid baş tutmuşdur. İqtisadiyyatın sənayeləşməsi ictimai əmək bölgüsünün səviyyəsinin yüksəlməsinə və dinamik tərəqqisinə şərait yaratdı və milli iqtisadiyyatların dünya istehsalındakı əhəmiyyətini göstərmiş oldu. Hal-hazırkı zamanda milli iqtisadiyyatın hansısa müstəqil istehsal sferasını göstərmək çox çətindir. Çünki, indi dövrdə istehsal sahələri beynəlxalq amillərdən asılıdırlar.

BƏB – dövlətlər arasında baş verən əmək bölgüsünün ən üst mərtəbəsidir. BƏB müxtəlif dövlətlərin hər hansısa bir nemət istehsalı üzrə ixtisaslaşmasıdır. Dövlətin daxilində nemətin formalaşdırılması və xaricə göndərilməsi prosesində imkan formalaşdıqda, belə ki, dövlətin daxili iqtisadi quruluşu və beynəlxalq əmək bölgüsündə bir sıra xüsusiyyətləri yenilənir. Bununla da, deyə bilərik ki, beynəlxalq əmək bölgüsü ölkə daxilindəki əmək bölgüsünün bir növü deyil, ictimai əmək bölgüsünün azad formasıdır. Dövlətlərin təsərrüfatla məşğul olanlarının iqtisadi fayda götürməyi BƏB-in hətəkətverici qüvvəsi hesab olunur.

İctimai əmək bölgüsü - obyektiv iqtisadi prosesdir. Cəmiyyətdə əmək bölgüsünün tərəqqisi aşağıdakı amillərlə ölçülür:

- iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi
- əmək məhsuldarlığı
- əhalinin maddi rifahı

Ölkələrin bazar iqtisadiyyatına keçidi zamanı bir sıra problemlərin yaranması BƏB-in dəyişməsinə zəruri edirdi.

20-ci əsrin axırında yaradılan təzə qurğular BİM sistemini təşkil edən obyekt və subyektlərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərirdi. Dünya bazarında güclü rəqabət və limitli material bazarları şəraitində təzə qurğular çərçivəsində iqtisadiyyatın böyüdülməsinin üsullarını istəyir. Dövlətlərin iqtisadiyyatları arasında çərçivələrin aradan qaldırılması qlobal iqtisadiyyatda əsas məqsədlərdəndir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün əsas amilləri:

- Elm və texnologiyanın inkişafında nemətlərə ehtiyac;
- dövlətin dünya iqtisadiyyatında yeri milli iqtisadiyyatın quruluşu.
- dövlətin tarixi inkişaf qanunauyğunluqları infrastrukturun təkmilləşmə dərəcəsi.
- dövlətin resurslarla təmin olunma səviyyəsi əhalinin və ixtisaslı işçilərin sayı.

SSRİ-nin süqutundan sonra yenidən müstəqillik əldə etmiş ölkələrin qarşısında bir problem yarandı. Bu problem onların beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində iştirakının və yerinin müəyyənləşdirilməsi problemi idi. Müstəqilliyini yenidən əldə etmiş ölkələr planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü yaşadıqlarından “keçid iqtisadiyyatlı” ölkələr adlandırılırdılar. Birinci olaraq keçid iqtisadiyyatlı ölkələr qrupuna Mərkəzi və Şərqi Avropa, MDB ölkələri daxil edildi. Postsovet ölkələri müstəqil olduqdan sonra bir sıra islahatlar həyata keçirərək keçid dövrünü bitirmiş və bazar iqtisadiyyatına qədəm qoymuşlar.

Həmin zaman beynəlxalq əmək bölgüsündə mühüm transformasiyalar həyata keçirildi. Transmilli korporasiyaların yaranması dünya iqtisadiyyatında qloballaşmanı sürətləndirən amillərdən oldu. Həmçinin, qloballaşmanın yaranması hər bir ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakını asanlaşdırdı və ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqələri daha da gücləndirdi.

Beynəlxalq əmək bölgüsündə sənayecə inkişaf mərtəbəsində olan Avropa qitəsi və Quzey Amerika materiki ölkələri əsasən elmi-tədqiqat işləri sahəsində ixtisaslaşmış və Quzey Amerika materiki ölkələri əsasən elmi-tədqiqat işləri sahəsində ixtisaslaşmış. Həmçinin texnika və texnoloji vasitələr, modern xidmət sferaları, tərəqqi yolunda olan dövlətlərdə köhnə eləcə də, əvvəldən müəyyənləşdirilmiş bir nemət üzrə ixtisaslaşma gedir. Bu səbəbdən BƏB-də inkişaf yolunda olan dövlətlərin yeri ixtisaslaşdığı sahələr üzrə dəyişkəndir. Bu ölkələr daha çox inkişaf etmiş ölkələr üçün

xammal mənbəyi rolunu oynayırlar. Beynəlxalq əmək bölgüsündə emal sənayesi ilə, daha çox xammal məhsullar ilə çıxış edirlər.

Beynəlxalq əmək bölgüsü ölkələrin hər hansısa bir məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşmasını ehtiva edir. Bu fikrə misal olaraq, ABŞ kompaniyaları əsasən aviasiya və aekosmik, xüsusi maşınlar, avtomobil, yüksəl səviyyəli komputerlər və komputer proqramları üzərində ixtisaslaşmışlar. Yapon şirkətləri daha çox elektronika və elektrotexnika, avtomobil, istehsal vasitələri, alətlər, yeni nəsil robotlar və s. sferalar üzrə ixtisaslaşmışlar. Asiyanın YSÖ-i (Tailand, Honkonq, Sinqapur, Malaziya, Cənubi Koreya, Tayvan) əsasən kütləvi istehlak malları üzrə, bundan başqa elektroteknika məhsulları, komputerlər və Elektron hesablayıcı maşınlar istehsalı üzrə ixtisaslaşmışlar.

Dünya iqtisadiyyatında geniş təkrar istehsal mərhələsində beynəlxalq əmək bölgüsünün yeri böyük ölçüdə mühüm əhəmiyyət daşımağa başlamışdır. Bu gün ölkələr beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak etməklə iqtisadi səmərə əldə etmək niyyətindədirlər. Belə ki, öz ölkələrində istehsalı böyük maliyyə vəsaiti tələb edən məhsulları daha aşağı xərclə idxal etmək bu ölkələrə xeyli müsbət təsir göstərmişdir. Bunlardan ən əsası dövlət büdcəsinə qənaət olunmasıdır ki, bu vəsait də ölkə əhalisinin rifah halının yüksəldilməsinə yönəldilir. Buraya yeni iş yerlərinin açılması, biznes infrastrukturunun genişləndirilməsi, təhsil, səhiyyə komplekslərinin təkmilləşdirilməsi və ixtisaslı kadrların yetişdirilməsinə vəsait ayrılması aid edilir.

Dünya iqtisadiyyatında dövlətlərin mövqeyi bir neçə göstərici ilə müəyyən edilir. Bunlardan ən əsası milli iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsi, təkmil səviyyəsi, beynəlxalq əmək bölgüsünə iştirak və inkişafın davamlılığıdır.

İndiki zamanda Beynəlxalq əmək bölgüsü iki istiqamətdə özünü göstərir. Bunlardan birincisi istehsalın beynəlxalq ixtisaslaşmasıdır. Buraya dünya iqtisadiyyatında eyni növ məhsul istehsalı üzrə milli iqtisadiyyatların ixtisaslaşmasıdır.

İstehsalın beynəlxalq ixtisaslaşmasının bir sıra növləri var. Onlara aşağıdakılar aid edilir:

- Hansısa bir əşyaya görə - Hər hansısa əmtənin istehsalı buraya aid edilir.
- Detal üzərində ixtisaslaşma – müəyyən bir ölkənin ya da şirkətin əmtənin müəyyən bir detalının istehsalı üzrə ixtisaslaşmasıdır.
- Texnologiya ixtisaslaşması – Texnika və texnologiya üzərində ixtisaslaşmadır. Buraya texniki məhsulların istehsalı, proqram təminatlarının yaradılması aid edilir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün ikinci istiqaməti beynəlxalq istehsalın kooperativləşdirilməsidir. Bu istiqamətin mahiyyəti ayrı-ayrı dövlətlərə mənsub olan şirkətlərin hər hansısa bir məşğuliyyət sferasında qarşılıqlı olaraq öz fəaliyyətlərini birləşdirmələridir. Yəni, şirkətlər hər hansısa bir məhsul istehsalı üzrə öz güclərini birləşdirirlər. Buna misal olaraq avtomobil istehsalını göstərmək olar.

Ölkələrin ixtisaslaşmasına nümunə olaraq aşağıdakı cədvəli göstərmək olar:

Cədvəl 1.

Məhsullar	Ölkələr
Neft və neft məhsulları	Səudiyyə Ərəbistanı, İran, İraq, Küveyt, Liviya, Azərbaycan, Rusiya və s.
Qaz və qaz məhsulları	Rusiya, İran, Qazaxıstan, Norveç, Türkmənistan, Azərbaycan və s.
Kənd Təsərrüfatı məhsulları	İsrail, Polşa, Hollandiya, İtaliya, Fransa, ABŞ və s.
Turizm	Türkiyə, İtaliya, İsveç, Misir, Fransa
Xammal tutumlu sahələr	İnkişaf etməkdə olan ölkələr
Elm tutumlu sahələr	İnkişaf etmiş ölkələr

2.3 Qloballaşma beynəlxalq ticarətin inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsidir

Müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlər sistemində bir sıra yeniliklər olmaqdadır. Bu yeniliklər beynəlxalq münasibətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsində böyük önəm daşmışdır. Ən qabarıq şəkildə özünü göstərən yeniliklərdən biri qloballaşmadır. Müasir dövr üçün xarakterik olan cəhətlərdən biri də ölkələrin qarşılıqlı asılılıq şəraitində inkişafıdır. Qloballaşma bu prosesi daha da dərinləşdirmişdir.

Qloballaşma ani yaranan bir proses deyildir. Bəzi alimlərin fikrincə qloballaşma bir neçə il öncə başlamışdır. Zaman keçdikcə onu miqyası daha da böyümüşdür. İqtisadiyyatda qloballaşma təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi ilə müşahidə edilir. Amma müasir dövrdə qloballaşma iqtisadiyyatın təkmilləşməsiylə ona yeni keyfiyyət amilləri gətirmişdir.

Qloballaşma təkcə iqtisadiyyata deyil, həmçinin siyasətə, nəqliyyata, idarəetməyə və s. sahələrə də öz təsirini göstərmişdir. Bu sahələrdə qloballaşmanın təsirlərindən yaranan problemlərin həlli üçün dünya ictimaiyyəti, beynəlxalq münasibətlər sistemində iştirak edən təşkilatlar tərəfindən həll edilir.

Dünya çərçivəsində qloballaşma prosesinin intensivləşməsinə bütün sahələri ələ alan və münasibət və məlumat şəbəkəsinin qurulması və beynəlxalq əlaqələrin keyfiyyətinin səviyyəsinin dəyişməsi təsir edir.

Qloballaşma dünya iqtisadiyyatına və dünya təsərrüfatına da təsir edir. Yəni, adı çəkilən bölmələrdə maliyyə münasibətləri birbaşa iqtisadiyyata, istehsala, əhali artımına, təbii mühitə, sosial münasibətlərə, siyasətə və s. təsir edir. İqtisadiyyatda qloballaşmanın təsirləri kimi, dövlətlər arasındakı əlaqələr, dünya təsərrüfatı və dünya iqtisadiyyatının digər bölmələri öyrənilir.

İndiki dövrdə qloballaşmanın dərinləşməsinə təsir edən ən birinci amil elmi-texniki tərəqqidir. Bu gün texnika və texnologiyanın inkişafı ölkələri bir-birinə daha da yaxınlaşdırmışdır. Ticarət münasibətlərinin sadələşdirilməsi, birgə istehsal münasibətləri, qarşılıqlı ticarət əlaqələri və s. kimi proseslər qloballaşma nəticəsində daha da inkişaf etmişdir.

Qloballaşma prosesinin yaranması üçün bu amilləri göstərmək olar:

- İstehsal-texniki amillər – istehsalın həcmnin artması, yeni beynəlxalq tiplərinin yaranması, məhsul və xidmətlərin alıcıya çatdırılması işi ilə məşğul olan nəqliyyat və rabitənin keyfiyyətinin artması.
- İqtisadi – böyük həcmdə kapitalın bir nöqtədə toplanması, bu zaman onun formaları və təsir gücü dövlət çərçivəsini aşaraq beynəlxalq rol oynamağa başlayır.
- İnformasiya – işgüzar, biznes, kommersiya, maliyyə informasiyalarının algı-satqısı bir sıra ticarət əməliyyatlarının gedişini sadələşdirmişdir.
- Təşkilati-idarəetmə - bu idarəetmə sahəsində yeni texnologiyaların tətbiqi ilə işgüzar əlaqələrin qurulmasında hökumətin istifadə etdiyi məlumatlardır.
- Elmi-texniki – istehsalın keyfiyyətinin artırılması və xərclərin azaldılması üçün yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi.
- Sosioloji – daim təkrarlanan hərəkətlər və ənənələrdən uzaqlaşma, insanların digər ölkələrin mədəniyyətinin təsiri altına düşməsi.
- Siyasi – dövlət gömrüklərində islahatlar, məhsulların, xidmətlərin, insanların və kapitalın hərəkətinə maneələrin aradan qaldırılması.
- Ekoloji – Dünya ölkələrinin dünya varlığı üçün təhlükə olan qlobal ekoloji problemlərin həllində güclərini birləşdirməsi.

Regional çərçivədə ölkələrin bir qrup şəklində birləşməsi ticarət, iqtisadi və siyasi əlaqələr qurması qloballaşmanın təsirlərindəndir. Burdan o nəticəyə gəlmək olar ki, qloballaşma – beynəlxalq çərçivədə əməkdaşlıq və inteqrasiyadır. İnterasiya-indiki dövrdə dünya dövlətlərinin təsərrüfatlarının obyektiv birləşmə prosesidir. İnteqrasiyanın əsas məqsədi iqtisadi artım teplərin davamlılığına baxmayaraq əldə olan resurslardan maksimum dərəcədə effektiv istifadəni təmin etməkdir. İnteqrasiyanın mühüm forması kimi ölkə təsərrüfatının beynəlmilləşməsi nəticəsində onun dünya təsərrüfatının bir hissəsinə çevrilməsidir. İnteqrasiyanın əlaməti kimi iqtisadiyyat sferasında ümumi siyasətin formalaşdırılması və reallaşdırılmasıdır.

Qloballaşma — terminini ilk dəfə 1967-ci ildə iqtisadi ədəbiyyatlarda istifadə edilmişdir. Daha termin kimi istifadə olunmağa başlandığı dövr isə 1980-ci illərin ortaların götürülür. Qloballaşma sözünü termin kimi ilk dəfə professor Teodor Levitin işlətməmişdir. T.Levit, 1983-cü ildə “Harvard Business Review” nəşrində yazdığı “Globalization of the Markets” əsərində bu sözlə TMK-ların yaratdığı fərqli nemətlərin özlərinə birləşməsini məfhumunu bildirmişdir. R.Robertson “Qloballaşma” termininin akademik səviyyədə yayılmasında böyük rol oynamışdır.

Qloballaşma məzmununu daha aydın başa düşmək əvvəlcə sivilizasiya və mədəniyyət anlayışlarını fərqləndirmək lazımdır. Dünya əhəmiyyətli proses kimi sivilizasiyanı əsas götürmək olar. Ona görə ki, sivilizasiya xarakterinə görə insanlığın tarixi inkişafını ehtiva edən bir prosesdir. Mədəniyyət, ayrı-ayrı xalqlar üçün müxtəlif olur. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, hər xalq öz cızdığı xətt ilə qloballaşma istiqamətində hərəkət edir. Yəni, deyə bilmərik ki, bu proses başlanğıcını Amerikadan götürüb ümümlilikdə dünya ölkələrimə keçib.

Düzü, fərqli xalqların mədəniyyətləri iki kənar halda (qütb effekti) bərabərləşə bilər. Bunlardan birincisi odur ki, bu mədəniyyətlər ya aşağı qata, yəni instinklər səviyyəsinə endikdə baş verir. Bundan başqa bu mədəniyyətlər yüksək səviyyəli yaradıcılıq mərhələsinə çatmadan birləşə bilər. Buna səbəb kimi adamlar hər hansısa bir xalq təmsilçisi kimi yox, yalnız adi bir varlıq rolunda olarsa mədəniyyət ayrı-ayrı hissələrə ayrılır. Bu səviyyədə ancaq kütləvi mədəniyyətdən danışmaq olar.

İkinci bir hal isə adamların sosial obyekt kimi götürülməsi və onlardan özünüdərkən həcmnin böyük olması halında, o dünyəvi qanunlara meyl etdikdə baş verir. Bu halda yarananlar tək bir xalqa aid olmur, bu ümumi dünya mədəniyyətinə aid olur. Bu zaman isə arada olan mədəni fərqlər yox olur. Bununlada belə demək olar ki, adamların “millətsizləş”-məsi aşağı və yüksək səviyyədə baş verir.

O zaman sual yaranır ki, qloballaşma bizə nələr verə bilər? Adamların mənsub olduğu milli adət-ənənələrin daha yüksək səviyyəyə qaldırılmasını yaxud mədəniyyətləri aralarındakı fərqi aradan qaldırmaqla böyük həcmdə ümumi dünya mədəniyyətini yaratmaq?

Bu gün qloballaşma nəticəsində böyük güc dövlətləri nisbətən zəif ölkələrin mədəniyyətinə təsir edərək onların milli mədəniyyəti məhv etmiş və mədəniyyətlərini onlar üzərinə yeritmişdir. Bunlar televiziya vasitəsilə, həmin ölkələrdə şirkətlər yaratmaqla (əsasən öz milli yeməklərinin təşviqi) həyata keçirilir.

Qloballaşmanın meydana çıxması daha çox Qərbi Avropanın və ABŞ-ın adı ilə bağlıdır. Lakin, soruşa bilərsiniz ki, niyə ABŞ və Qərbi Avropa qloballaşmanın yaranmasında maraqlıdır? Bu suala rus alim A.N. Çumakov cavab tapmağa çalışıb. O, bu məsələni elmi-texniki tərəqqi və ümumbəşəri problemlər müstəvisində tədqiq edib. Yəni, həm ABŞ, həm də Qərbi Avropa dünyada güc mərkəzlərindən olsalar da bu gün yaranan qlobal problemlərin həlli bütün dünya ölkələrinin səyi nəticəsində mümkündür. Həmçinin ölkədə elm və texnikanın inkişafı ilə istehsalın dərinləşməsi və yeni qazanc mənbələri əldə etmək məqsədilə kapitalın ölkə kənarına çıxması qloballaşmanı yaradan amillərdəndir.

A.N.Çumakov qloballaşmaya təbii-tarixi proses kimi yanaşmışdır. Mədəniyyət də qloballaşmanın bir mərhələsidir. Yəni, bu müəyyən tarixi dövrlər ərzində zaman keçdikcə mədəniyyətlərin qaynayıb-qarışması, bəzilərinin itməsi və bəzilərinin birləşməsi kimi bildirmək olar. Mədəniyyətlər inkişaf etdikcə sivilizasiyalar yaranmışdır. Hansı ki, sivilizasiyalar bəşəriyyətin inkişafında xüsusi rola malik olmuşdur.

A.N. Çumakov qlobal inkişafı beş etapa bölür. Birinci mərhələ kimi 18-ci əsrin ikinci 6 aylığından 20-ci əsrin ilk iyirmi illini əhatə edən dövrü götürür. Bu mərhələdə o, dünyanın geoloji və iqtisadi xüsusiyyətlərinin bütövləşməsindən danışır. Çumakov ikinci mərhələni 1920-1960-cı illər arasındakı dövrü götürür. Bu mərhələdə o, cəmiyyətin təbiətlə birləşməsini, bununla da iqtisadi, politik və ekologiya məsələləri bütöv hala gəlmişdir. Axırncı etap isə qloballaşmadan sonralı mərhələ sayılır. Çumakov bu mərhələdə onu demişdir ki, cəmiyyət bütöv hal şəklində hərəkət edəcəkdir. Lakin, bu hələ mövcud olmadığı üçün absurd xarakterlidir.

Qloballaşma prosesi öz inkişafında dörd mərhələdən keçmişdir. Əməyin vacib bir istehsal vasitəsinə çevrilməsi sənətkarlıq zamanında baş vermişdir. Alış-veriş

yerlərində əmtəə əmtəə ilə dəyişdirilmişdir. Əl əməyindən istifadə zamanı, zəhmət çəkən onun qarşılığında əldə etdiyinin bir qismini özünə götürürdü. Texnologiya mərhələsində istehsalda texnologiyadan istifadə olundu. 1880-ci illərdə baş verən sənaye inqilabı işçilər sinfini yaratdı. Avtomatlaşdırma mərhələsində bundan öncə keyfiyyətsiz zəhmətin etdiyi və ya edə bilmədiyi işləri texnika daha səlis və keyfiyyətli səviyyədə yerinə yetirir.

İdarəetmə sahəsində devrim 1950-ci ildə həyata keçdi. İstehsala texnikanın cəlb edildiyi dövrdə olan sənaye çevrilişi istehsal amili kimi kapitalı ön plana çəkdi. Hardasa 1990-cı illərdə baş verən sənaye inqilabı nəticəsində informasiya vacib əhəmiyyət daşıyırdı. Hazırda qloballaşma prosesi fərqli zamanlarda ayrı-ayrı etnoslar, o cümlədən müxtəlif adamlar vasitəsilə yerinə yetirilib. Əgər keçmiş zamanlarda qloballaşmanı silahla qorxudaraq yerinə yetirirdilərsə, indiki zamanda o informasiyanın köməkliyi ilə baş tutur.

Beynəlxalq ticarət həm dəyər, həm də tutum baxımından qlobal iqtisadiyyatda artan tendensiya olmuşdur. Bunu qeyd etmək vacibdir ki, qlobal ticarətin strukturu təkcə millətlərin ticarəti deyil, burada əsasən korporasiyaların son məhsulları fiziki şəxslər tərəfindən istehlak edilir. Dövlətlər bunun tənzimlənməsini üçün yükün ölkə hədudlarından kənara çıxan zaman ona gömrük nəzarəti tətbiq edir. Xarici və daxili korporativ ticarət beynəlxalq yurisdiksiya çərçivəsində beynəlxalq ticarət hesab edilir. Qlobal ticarətin cari strukturunun yaranması üç əsas mərhələdən ibarətdir:

- Birinci mərhələ - istehsalın statik faktorları – bu daha 1970-ci illərə qədər beynəlxalq ticarətin şərti perspektivində üstünlüyə malik idi, hansı bu zaman istehsal faktorları daha az mobil idi. Birinci Dünya müharibəsinin sonuna qədər qlobal ticarət əsasən müstəmləkə əlaqələri üzərində qurulmuşdur, lakin kifayət qədər tənzimlənməmiş idi. Xammal, material və hazır məhsulların mobillik səviyyəsi məhdud səviyyədə idi. Birinci dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq ticarət bir sıra vasitələrlə xeyli tənzimləndi ki, bunlara xarici mülkiyyətə tariflər, kvotalar və məhdudiyətlərlə nail olundu. Ticarətə daha çox bir sıra xüsusi məhsullar

aid idi ki, bunlar sırasında bəzi mallar və çox az sayda xidmətlər regional səviyyədə mövcud deyildi. Qaydalara görə, proteksionizm və yüksək səviyyəli nəqliyyat xərcləri, həmçinin səmərəsiz yük bölgüsü ticarəti məhdudlaşdırdı və təxirə saldı. Bu kontekstdə, ticarət qıtlığının öhdəsindən gəlmək üçün iqtisadi səmərəliliyi artırmağa başladı.

- İkinci mərhələ - istehsal faktorlarının mobilliyi – 1980-ci illərdən başlayaraq istehsal faktorlarının mobilliyi, xüsusən də kapitalın mobilliyi mümkün oldu. Qloballaşmanın təsiri ilə beynəlxalq ticarət müxtəlif yerlərdə fiziki və qanuni yollarla ticarəti inkişaf etdirdi. Eyni vaxtda regional ticarət müqavilələri meydana çıxdı və beynəlxalq ticarət çərçivəsi qanuni və transaksion cəhətdən gücləndirildi. Əlavə olaraq, artan hava nəqliyyatı kimi, konteynerləşdirmə daha çox sahəni və uzun məsafələrə ticarət axımını təqdim etdi. Köhnə sənaye regionlarındakı yüksək istehsal qiymətinə görə aktivlər tədricən ucuz işçi qüvvəsi olan yerlərə köçürülürdü. Proses milli proses kimi başladı sonra yaxın ölkələrə keçdi hansı ki bu daha sonra qlobal fenomenə çevriləcəkdi. Belə ki, birbaşa xarici investisiyalar artıb, xüsusən yeni istehsal regionlarına doğru TMK-lar kimi iri şirkətlərin aktivləri getdikcə daha da çevik oldu.
- Üçüncü mərhələ - qlobal istehsal şəbəkəsi – Bura beynəlxalq ticarətin böyüməsi, əvvəllər regional bazarlarda sabit olan və istehsal faktorlarının mobilliyindəki dalğalanmalar, xidmətlərin müxtəlif növləri aid edilir. Bu cərəyanların tam qurulmasından sonra üstünlük istehsalının inteqrasiyasında coğrafi və funksional keçidlərə, qlobal istehsal şəbəkəsinin yaradılmasıyla bölgü və istehlaka verilir. Qarışıq şəbəkələrə informasiya axınları, mallar, xammal və hazır məhsullar daxildir, hansı ki, bunlar logistika və yük paylanmasında yüksək dərəcədə tələbə səbəb olur. Belə bir mühitdə, güclü aktyorlar ortaya çıxdı hansı ki, istehsalın və ticarətin funksiyasına birbaşa olaraq daxil deyil, lakin əsasən axın şəbəkəsini idarə etmək məsuliyyətini öz üzərinə götürür.

Beləliklə qlobal iqtisadiyyat xidmətlərin, maliyyənin, pərakəndə ticarətin, istehsalın və yenə də paylanmanın inteqrasiyasının artan səviyyəsi ilə xarakterizə olunur, hansı ki, nəqliyyatın və logistikanın təkmilləşdirilməsinin nəticəsidir, regional müqayisəli üstünlüklərin və işlək mühitin daha səmərəli istismarı qlobal ticarətin hüquqi və maliyyə çətinliklərinin dəstərləyir. Malların və xidmətlərin mübadiləsinin səviyyəsi ölkələr arasında sərvətin əmələgəlməsində artan paya malikdir, əsasən yeni regionlarda iqtisadiyyatın böyümə imkanlarının təklifi və istehsal mallarının bir sıra xərclərinin azaldılması yolu ilə. 2007-ci ildə beynəlxalq ticarət ilk dəfə qlobal ÜDM-un 50%-ni təşkil edib bu da 1950-ci illə müqayisədə iki dəfə artım deməkdir.

ÜTT-nin 2016-cı ildə buraxdığı illik hesabatındakı məlumatlara görə, 2015-ci ildə dünya ticarətinin səviyyəsi 2,7% artmışdır. 2016-cı ilin aprel ayında bu göstərici 2,8% olmuşdur. Ticarətin artımı dünya ÜDM-də 2.4% təşkil etmişdir. Ticarətin səviyyəsindəki müsbət artıma baxmayaraq dolların məzənnəsini əmtəə ixracını 2015-ci ildə 14% aşağı salmışdır. Məbləğ olaraq 16 trilyon ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, bu da 15% fəzi azalmışdır.

Qloballaşma – dünya üzərində ölkələrin, insanların, kapitalın, malın birləşməsi, bütövləşməsi etapidir. Bir neçə ilə qabağa qədər bu etap o qədər bilinən olmamışdır. Onu ölkələrin daxili iqtisadiyyatlarının yaxınlaşması kimi düşünürdülər. Hal-hazırda isə bu etap böyük bir yol qət etmişdir. Böyük dövlətlərin TMK-ları bütün dünyanı ələ keçirdib desəm yanlışmaram. Bunların hamısı qloballaşma adlanan etapın nəticələridir. Həmçinin region daxilində yerləşən dövlətlər artıq bir-biriləriylə əlaqə qurmağa can atırlar. Bu da başa düşülən olmalıdır. Çünki onların bir-birinə ehtiyacı var. Yəni birinin yaratdığı mal o birisində olmaya bilər. Bu da onları əməkdaşlıq etməyəvadar edən məqamlardandır. Ümumiyyətlə, bu etap dövlətlər təkmilləşdikcə daha böyüyəcəkdir və dünyanı əhatə edəcəkdir.

Qloballaşma mövcud olduğu zamandan bu günə kimi dünyamızda bir çox dəyişikliklərə nail olmuşdur. Əgər biz ölkəmizdə oturduğumuz yerdən digər ölkələrə mal sata biliriksə demək ki, qloballaşma özünü göstərir. Bundan başqa, adət-ənənələr, mentalitet, avropalaşma və s. həyat tərzləri bu gün rastlaşdığımız hadisələrdir. Ona

görə də deyə bilərəm ki, bu etap fərdi deyil toplum üzərində böyük gücə malikdir. Bunun digər bir gücü ticarətdə iştirakçıların bir-birinə möhtac olmasıdır. Amma problemlərin həllində dövlətlərin birgə işləməsini də o yaradır.

Qloballaşmanın necə, nədən törədiyi məsələsi ilə bağlı alimlərin fikirləri üst-üstə düşmür. Bu haqda araşdırma aparən alimlər bu etapy kapitalizm erasından sonra gələn bir mərtəbə kimi görürlər. İqtisadiyyatla məşğul olan şəxslər isə bu etapy finans hərəkətlərində böyümə, aktivlik kimi görürlər. Mədəniyyət bölməsində qloballaşma özünü ölkələrin adət və ənənələrinə etdiyi təsirlə bürüzə verir. Bu isə qədimdə xalqların, dövlətlərin yaranması dövrünə kimi gedib çıxır. Həm siyasətdə, həm də iqtisadiyyatda qloballaşma özünü göstərir. Qloballaşmanın bu cürə böyüməsinə regionlarda yerləşən ölkələrin birgə fəaliyyətinin güclənməsi öz sözünü deyir. Bu fəaliyyəti regionlaşma kimi də qələmə vermək olar

Regionlaşmadan başqa, dünya tarixi inkişafı zamanlarında dövlətlərin bir-biriylə olan ticarət əlaqələrinin intensivə hal alması qloballaşmanın böyüməsinə şərait yaratmışdır. “Qloballaşma” adını almış termini birinci dəfə K.Marks işlətməmişdir. Bu hadisə 1850-ci ildə olub. O Engelsə məktub yazmış və öz yazısına bu sözü də əlavə etmişdir. Tarixdə bu, ilk belə hal kimi həkk olunmuşdur. Hətta məktubda yazıb ki, “Yer kürəsinin vahid bir bazarı vardır. Yaponların amerikalıların bu bazaar girməsiylə qloballaşma həyata keçdi.” Qloballaşmaya ticarətin güclü təsiri o zaman olur ki, ölkələr bir-biriylə liberal, müstəqil ticarət fəaliyyətinə girsinlər. Əgər onlar bir-birilərinə maneə olsalar, mallarını öz ölkələrinə buraxmasalar onda problemlər yaranacaq.

2000-ci illərin başlamasıyla regionlaşma fəaliyyəti də dünyada aktivləşməyə başladı. Belə ki, bir regionda olan dövlətlər artıq qapılarını açaraq qarşılıqlı partnyorluğa başladılar. Bir-birilərinə məhsul satdılar, işçi qüvvəsi, capital göndərdilər. Deyə bilərəm ki, bu situasiyada onlar itki görmürlər. Burada iki, üç ölkənin birləşməsi deyil, böyük ərazilərin birləşməsi əsas mənadır. Yetər ki, onlar əməkdaşlıqda bir məqsədə xidmət etsinlər. Bu da əlbəttə ki, onların iqtisadiyyatlarının davamlı olaraq təkmilləşməsidir. Bu yolda onların bir-birilərinə

möhtacdırlar. Bunun açıq misalı kimi, Avropa ölkələrini göstərə bilərik. Onlar ittifaq yaradaraq birləşmişlər. Bu birləşmənin nəticəsi kimi də onlar bir-birilərini təkmilləşdirirlər.

Qloballaşma iqtisadiyyat sferasında böyük işlər görmüşdür. Dünya iqtisadiyyatının təkmilləşməsində onun rolu danılmaz dərəcə iridir. Dövlətlər öz içərilərindəki iqtisadi sabitliyi yaratmaq istəyi və vətəndaşlarının istəyini ödəyə bilmək üçün ticarət əlaqələrinə girir. Bu da, yəni qloballaşma yerləşdiyi yerdən, mühitdən asılı olmayaraq ticarət bağlantıları yaratmaqda onlara kömək edir. İstər su ilə, hava ilə, istərsə də quru üzərindən avtomobillərlə məhsullar ölkələrə daşınır. Burada məsafələr maneə deyil.

Qloballaşmanın iqtisadi bölmələrdə gücünün böyüməsi pulun məkanının dəyişməsi və ritminin böyük ölçüdə yüksəlməsi ilə bağlıdır. Axırkı illərdə formalaşan məlumat bazası finans sahəsində pulun mobilliyini artıq dərəcədə qüvvətləndirmişdir.

Qloballaşmanın iqtisadiyyata ayaq açması olduqca çətin və təzadlı bir fəaliyyətdir. Qloballaşma həm ölkələr arasında bir-biriləriylə olan bağlantıları rahatlaşdırır, həm dövlətlərin yeni yaranan cihazlardan, qurğulardan istifadəsinə imkan yaradır. Eləcə də, mövcud ehtiyatlarla düşüncəli davranaraq təkmilləşməni aktivləşdirir. Lakin, onun pis göstəriciləri də vardır. Buraya dövlətlərin asılı hala gətirilməsi, dövlətlərin sahib olduqları resurslardan xeyir götürə bilməməsi aid edilir. Ticarətdə qloballaşmanın olması orada olanları rəqabətə sövq edir. Bunun nəticəsi olaraq, gücsüz dövlətlər məğlub olur, özlərindəki sahibkarlıq bankrot vəziyyətinə gəlib çatır.

Fəsil 3. Beynəlxalq ticarət formalarının inkişafında beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrindən istifadə təcrübəsi və perspektivləri

3.1 Əmtəələrlə beynəlxalq ticarətdə beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrindən istifadənin müasir təcrübəsi və perspektivləri

Dünya ticarəti daim inkişaf edən irəliyə doğru hərəkət edən bir prosesdir. Onun intensiv təkmilləşməsinə keçmişdə maşınlı istehsalın yaranması və təkmilləşməsi böyük təkan vermişdir. İndiki zamanda dünya ticarəti dinamikasına təkan verən göstəricilər aşağıda yazılmışdır.

- Əməyin beynəlxalq çərçivədə bölüşdürülməsinin təkmilləşdirilməsi və yaradılışın beynəlmilləşməsinin intensivləşməsi.
- Aparıcı pulun güncəlləşməsi, iqtisadiyyatda təzə quruluşların formalaşmasına, əvvəlkilərin təzədən formalaşmasına şərait yaradan elmitexniki inkişaf və getdikcə dərinləşməsi.
- Dünya ölkələrində TMK-ın sürətlə yayılması, ÜTT-nin beynəlxalq ticarəti tənzimləməsi.
- Ticarətdə maneələrin götürülməsi, dövlətlərdə mal satışının limitlənməməsi, rüsumların götürülməsi, azad regionların qurulması.
- Region səviyyəsində problemləri həll etmək, vahid məkan formalaşdırmaq, sərbəst ticarət məkanlarının təkmilləşməsinə təkan vermək.
- Əvvəlki işğal dövlətlərinin azadlığa çıxması, bu qrupdan “yeni sənaye ölkələri”-nin yaranması.
- Sosializmin süqutu, MDB dövlətlərinin fəaliyyətə keçməsi.

Bu sadalananlarla bərabər beynəlxalq ticarət intensiv olaraq təkmilləşir.

Əmtəələrlə beynəlxalq ticarət daha çox aşağıdakı göstəricilərlə xarakterizə edilir:

- ümumi əmtəə dövriyyəsi;
- əmtəə dövriyyəsinin strukturu
- dövriyyənin coğrafi strukturu

Pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin ümumi həcmi - əhaliyə şəxsi tələbat və ya ev təsərrüfatında istifadə etmək üçün nağd pula satılmış istehlak mallarının dəyərini əks etdirir. Bu göstərici mövcud hesabatlara əsasən bütün mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formalarından olan, rəsmi qeydiyyatdan keçmiş pərakəndə ticarət və iaşə müəssisələri; bilavasitə sənaye, nəqliyyat müəssisələri və digər müəssisə və təşkilatlar (ticarət şəbəkəsindən başqa) vasitəsi ilə əhaliyə satılmış əmtəələrin, habelə xidmət göstərilən əhali kontingentinin (sanatoriyalarda, uşaq müəssisələrində, xəstəxanalarda və s.) ərzaqla təmin edilməsi və cari təsərrüfat ehtiyaclarının ödənilməsi üçün ticarət şəbəkəsindən təşkilat, idarə və müəssisələrə satılmış ərzaq və qeyri-ərzaq mallarının cəmi, həmçinin hüquqi şəxs yaratmadan vergi orqanlarında qeydiyyatdan keçmiş sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslərin əhaliyə satdığı əmtəələr kimi hesablanır.

Əmtəə dövriyyəsinin faktiki (cari) qiymətlərlə indeksi (tempi) əmtəə satışı dinamikasını faktiki qiymətlərlə xarakterizə edir və hesabat dövründə əmtəə dövriyyəsinin həcmi baza dövründəki əmtəə dövriyyəsinin həcminə bölməklə aşağıdakı düstur üzrə hesablanır:

$$I_{\Theta.D.} = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_0}$$

Burada q_0 və q_1 baza və hesabat ilində satılmış malların miqdarını; p_0 və p_1 baza və hesabat ilinin qiymətlərini göstərir.

Əmtəə dövriyyəsi indeksi - pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin həcmi dəyişməsinə satılmış malların miqdarının və qiymətinin eyni vaxtda dəyişməsinin təsirini xarakterizə edir.

Əmtəə dövriyyəsinin həcmi müqayisəli (daimi) qiymətlərlə indeksi əmtəə satışının fiziki həcmi dəyişməsinin dinamikasını xarakterizə edir; baza ilinin qiymətləri ilə hesabat dövründəki əmtəə dövriyyəsinin həcmi baza ilindəki faktiki əmtəə dövriyyəsinin həcminə bölməklə hesablanır:

$$I_{F\&D} = \frac{\sum p_1 q_1 \cdot \frac{p_1}{p_0}}{\sum p_0 q_0} = \frac{\sum p_0 q_1}{\sum p_0 q_0}$$

Burada, $\sum p_1 q_1$ - hesabat dövründə əmtəə dövriyyəsi;

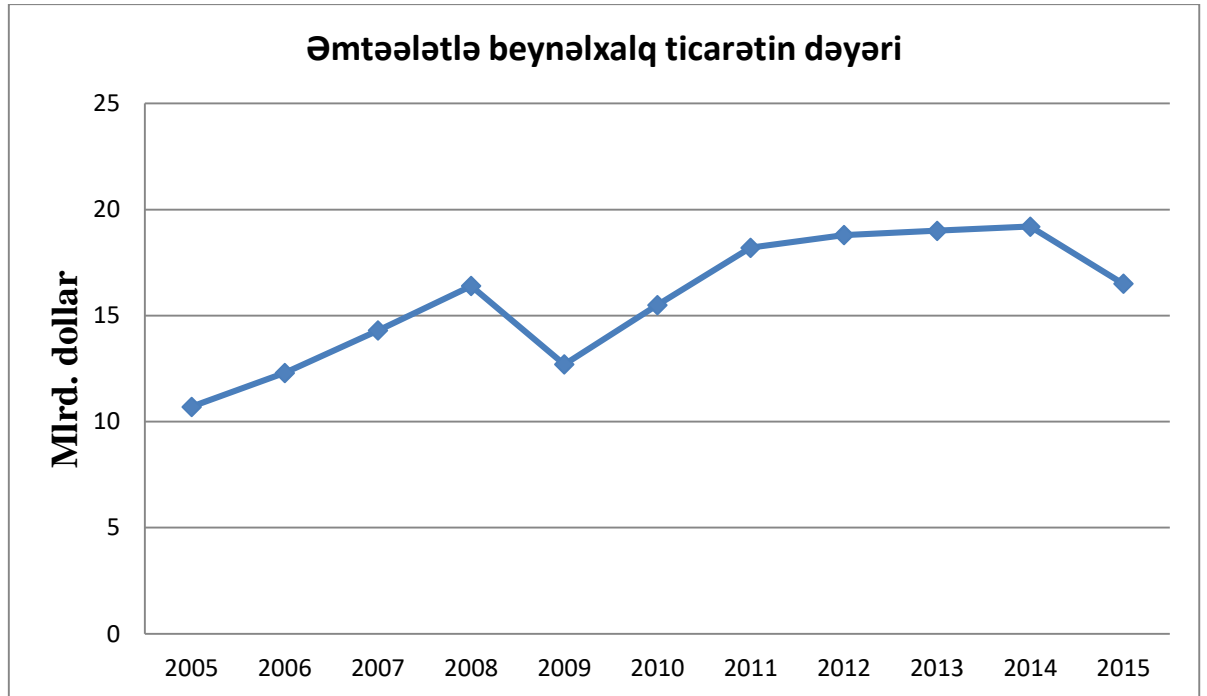
$\sum p_0 q_0$ - baza dövründə əmtəə dövriyyəsi;

$\sum p_0 q_1$ - baza ilinin qiymətləri ilə hesabat dövründə əmtəə dövriyyəsi göstərir.

Dünya ticarətində istifadə edilən məhsulların yarısından çoxunu xidmətlər təşkil edir ki, onların da yarısından çoxu beynəlxalq dövriyyəyə cəlb edilmir. Əmtəə dünya ticarətində 80 faiz, xidmətlər isə 20 faiz yer tutur. Dünya ÜDM –də isə onların payı 65-in 35-ədir. II. Beynəlxalq ticarət dövriyyəsinə real bölmənin, həmçinin sənaye və aqrar məhsulların sadəcə müəyyən bölməsi daxil edilir. Onların böyük bölməsi dövlət içərisində həyata keçirilir.

Aşağıdakı qrafikdə 2005-2015-ci illər arasında beynəlxalq əmtəə ticarətinin dəyəri(mlrd. dollar) göstərilmişdir.

Qrafik 1.

Mənbə: “World Trade Statistical Review 2016” wto.org

Ticarətin ümumdünya çərçivəsində mallarla edilməsi fərqli dövlətlərin mal yaradıcılarının bir-biriylə əməyin beynəlxalq çərçivədə böüşdürməsi özəyində ortaya

çıxan münasibətlər tipidir. Ümumdünya ticarət Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ilk və vacib tipidir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tiplərinin böyük bir hissəsi bunun öhdəliyindədir. Böyük vətən müharibəsi bitimində beynəlxalq ticarətin təkmilləşməsində bir neçə göstəri rol oynamışdır.

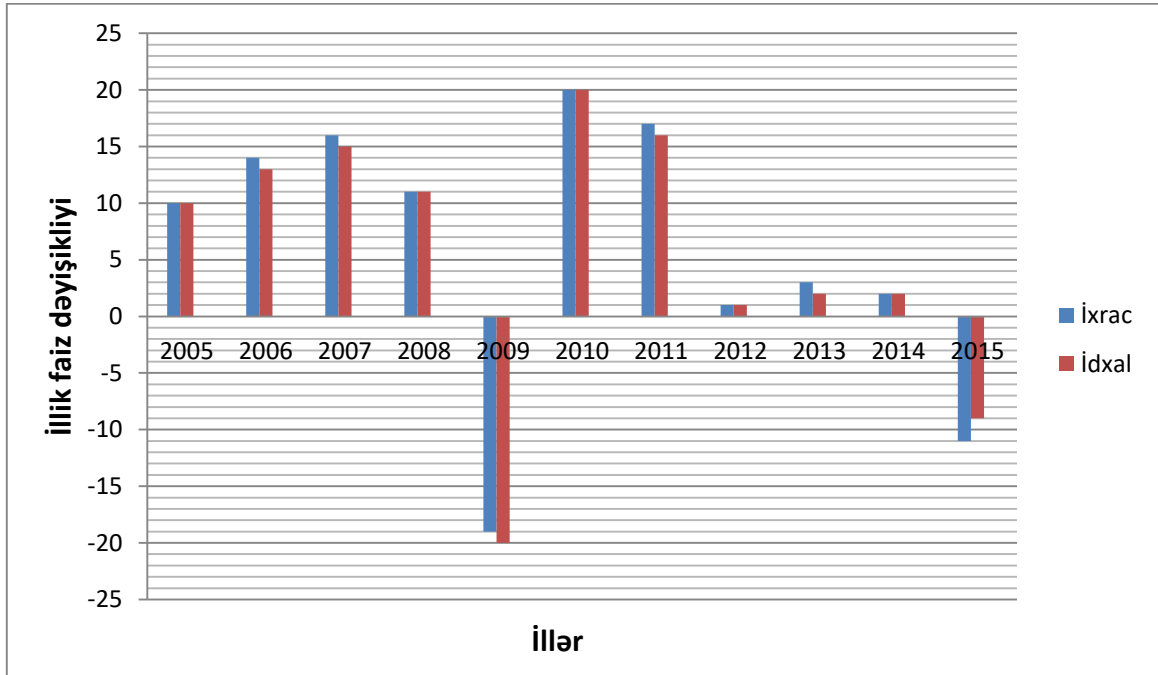
1. Əməyin beynəlxalq səviyyədə bölgüsü və planet iqtisadiyyatının beynəlmilləşməsində təkmilləşməsi ölkələrin iqtisadiyyatlarının asılılıq bildirişlərinin olan dünya dövlətlərinin hardasa bir yarım, iki dəfə çoxalmasına şərait yaradıb.
2. Dövlətlərin iqtisadi quruluşlarını yeniləyən elm və texnika 1970-ci illərdə daha geniş yayıldı. Belə hal, malların amortizasiyasının intensivləşməsinə (5 il), əsas kapitalın hərəkətli güncəlləşməsinə, təzə industrial sferaların meydana gəlməsinə, keçmişdə bilinməyən xüsusiyyətlərə sahib məhsulların yaranmasına gətirib çıxarıb. Dünya mal çevrəsinin ardıcıl 12 ayda harda on faiz təzə mal gətirilir. Labüd malların modern növü elə böyükdür ki, dövlətlərin hansısa mövcud mallarla özünü tamamlaya bilməz. Beləcə, vəziyyət əməyin beynəlxalq səviyyədə bölüşdürülməsinin genişlənməsinə və ticarətin yüksəlməsinə şərait yaradır.
3. Yaradılışın və pulun daxili və çox alış-veriş məkanlarında toplanması və ümumiləşməsi TMK-1 dünya alış-veriş məkanlarında hərəkətinin intensivləşməsinə şərait yaratmışdır. TMK-ın ümumdünya ticarətində rolu 50 faizdən bir qədər aşağıdır. Lakin bu korporasiyaların müxtəlif dövlətlərin digər ölkələrlə ticarətindəki payı xeyli yüksəkdir. Elə bu təşkilatlar, dünyaya yeni ixtiralar, mallar və ərazilər bəxş edirlər.
4. Pulun xaricə göndərilməsinin, əsasın da birbaşa pul yatırımının miqyasının və ritmlərinin yüksəlməsi planetin mal satışı qabiliyyətinin qüvvətlənməsinə, malların çevrəsinin beynəlxalq səviyyəyə yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu da o deməkdir ki, pul xaricə göndərilməsinin motivasiyalaşdırılması onun yüksəlməsinə səbəb olub.
5. Müstəmləkəçiliyin süqutu dövlətlərin daxili iqtisadiyyatlarını qurması istiqamətinə keçidi təzə azad respublikaların yaranması da ticarətin beynəlxalq

səviyyəsinə gözəl təkan verib. Belə dövlətlərin fərqli mallara tələbi yüksəlmiş, eləcə də bilinən vaxtdan sonra dövlətlər digər ölkələrə sata biləcək məhsul yaradılışına başlamışdır.

6. Ticarətin beynəlxalq səviyyəsinin müstəqilləşdirilçəsi mərhələsi müxtəlif təşkilatlar vasitəsilə intensivləşmişdir. Beynəlxalq təşkilatların işləri ilə rüsumlar tətbiq etməklə ticarətin çətinləşdirilməsinin aradan qaldırılmasına nail olunmuşdur. Bundan başqa beynəlxalq ticarətdə yaranan anlaşmazlıqları həll etmək beynəlxalq təşkilatların üzərinə düşmüşdür. Əlbəttə ki, belə halların mövcudluğu beynəlxalq ticarətin inkişafında böyük rol oynayır.
7. Müstəqil ticarət regionlarının, gömrük birliklərinin və b. formalaşmasıyla region içindəki çətinlikləri götürən daxil olma mərhələlərinin sürətlənməsi və genişlənməsi. Belə toplumlar sərhədində tariflər olmadan ticarət etmək, bir-biriylə ticarət qurmaq dərinləşir.
8. Malların alınıb-satılması üçün səmərəli atmosfer qurmaq üçün ölkələrin digər ölkələrlə iqtisadi əlaqəyə girməsi.
9. Orta və şərqdə yerləşən Avropa dövlətlərinin təkmilləşmənin bazaar variantlarına qədəm qoyması və açıq iqtisadiyyatın təbliği.

Aşağıdakı histoqramda əmtəələrlə beynəlxalq ticarətin 2005-2015-ci illər arasında idxal-ixrac əməliyyatları üzrə həcmi göstərilmişdir. (İllik faiz dəyişikliyi)

Histoqram 1.

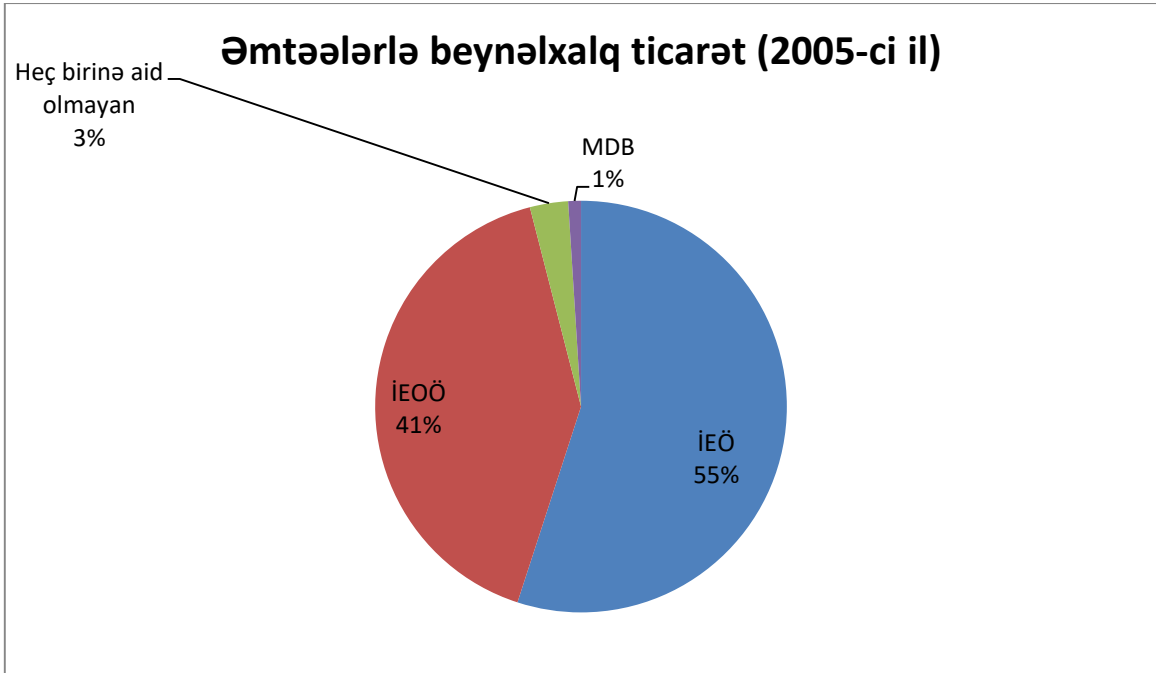
Mənbə: “World Trade Statistical Report 2016” – wto.org

Histoqramdan görüldüyü kimi 2009-cu ildə əmtəələrlə beynəlxalq ticarətin həcmi azalmışdır. Buna səbəb həmin dövrdə baş verən iqtisadi böhran olmuşdur. 2010 və 2011-ci illərdə əmtəələrlə beynəlxalq ticarətin həcmində artım müşahidə olunsada sonrakı illərdə bu artım azalmış və 2015-ci ildə əmtəələrlə beynəlxalq ticarətin həcmi kiçilmişdir.

Əmtəələrlə beynəlxalq ticarətin həcmi İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə son on ildə 41%-dən 52%-ə qədər artmışdır.

Aşağıda ölkə qrupları üzrə 2005-ci ildə iqtisadiyyatlarındakı əmtəələrlə beynəlxalq ticarətin payı göstərilmişdir.

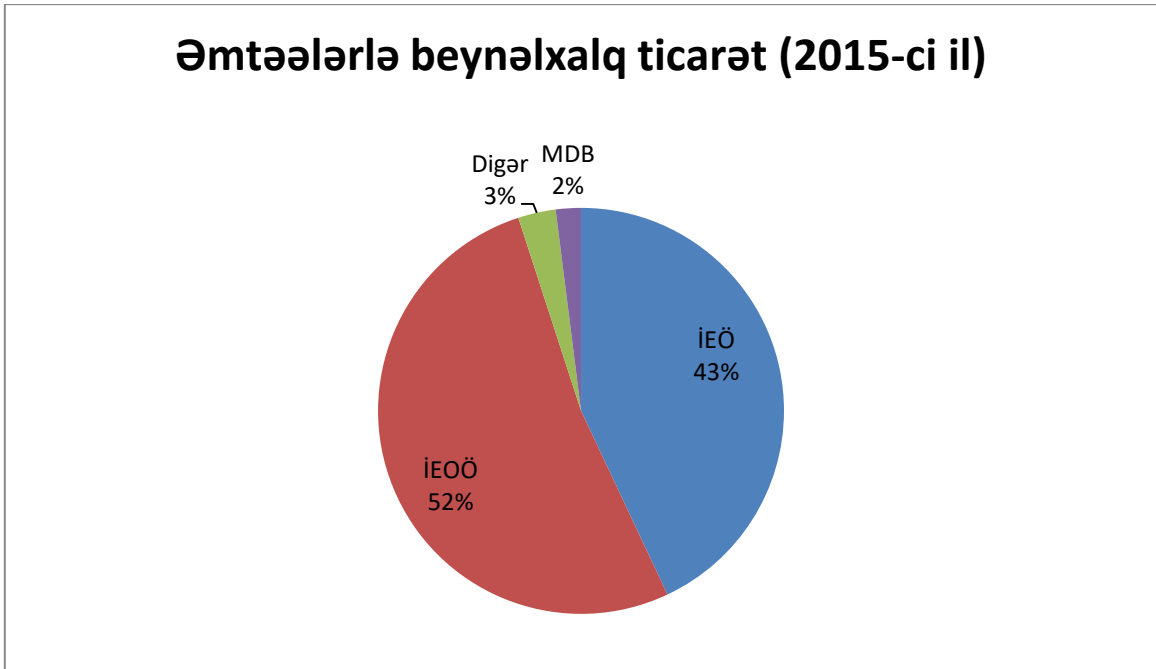
Dairə 1.

Mənbə: World Trade statistical Review 2016 – wto.org

2015-ci ildə isə bu göstəricilər aşağıdakı kimi dəyişmişdir:

Dairə 2.

Mənbə: World Trade Statistical Review 2016 – wto.org

2015-ci ilin ilk yarısında, xüsusilə də ikinci rübündə ticarətin həcmində baş verən kəskin azalma bütün regionlarda müxtəlif dərəcədə öz təsirini göstərdi və

əsasən ilin sonunda bərpa olunmağa başlandı. 2015-ci ildə əmtəə ticarətində baş verən azalmanın bir neçə səbəbi var. Buraya daxildir:

- Çin iqtisadiyyatının yavaşlaması
- Braziliyada tənəzzül
- Neftin və digər əmtəələrin qiymətinin aşağı düşməsi
- Məzənnə dəyişikliyi

2015-ci ildə Asiyada və xammaldan asılı olan iqtisadiyyatlarda idxala olan tələb azaldı, amma bu göstərici ABŞ-da və Aİ-da artdı. 2016-cı ilin ilk rübündə əmtəələrin qiymətində stabilləşmə müşahidə olunmağa başlandı. Bu zaman dolların və neftin də qiymətində stabilləşmə müşahidə olunmağa başlandı.

Dünya ticarətinin əmtəə strukturu. Belə quruluşun tədqiqində istək malların qabaqcıl birləşmələrini öyrənmək və onların dünya ticarətindəki yerini tapmaqdır. Habelə, digər məqsəd nisbət dəyişmələrində əsas istiqamətləri tədqiq etməkdir.

Bütün quruluş araşdırmalarındakı kimi, burada da tədqiq edilir ki, ticarət dövriyyəsiindən çıxan mallar nələrdir. Həmçinin burada tələbin istiqrarlı olduğu mallar və yeni olan məhsullar da öyrənilir. Struktur tədqiqatlar hər bir ölkə üçün qiymətli məlumatlar əldə etməyə imkan verir. Buna misal olaraq Amerika və Yaponiyanın dünya iqtisadiyyatındakı üstün mövqeyini göstərə bilərik. Bunun əsas səbəbi kimi onların dünya ticarətinin quruluşunu və onun yenilənmə istiqamətlərini başqalarına nəzərən əvvəlcədən görə bilmək bacarığıdır. Belə olan halda mal satışının və alışıının quruluşunu doğru və dövlətlərinin lehinə çevirmək üçün şərait yaranır.

Planetin ticarətinin mal yerləşməsində birinci olaraq intensiv təkmilləşən elm və texnika daha sonra əməyin beynəlxalq səviyyədə bölüşdürülməsi qəti rol oynayır. Belə göstəricilərin rolu ilə dövlətlər material satmağa qorxurlar. Sonda isə dünya üzrə material satışında kəskin azalma müşahidə edilmişdir. Lakin hazır məhsulların ixracı artmışdır.

Modern zamanda dünyanın ticarət çevrəsi quruluşunun tədqiqi təzə-təzə funksiyalar ilə edilir. Beynəlxalq təşkilatlar axır zamanlarda dünya idxalının və ixracının quruluşunu öyrənmək üçün bir sıra keyfiyyət göstəricilərindən istifadə

edirlər. Bu keyfiyyət göstəricilərinə daha çox malın material, əmək, fond, enerji, elm, texnologiya istiqamətləri aid edilir.

Buna misal olaraq Dünya bankının ticarətdə məhsul dairəsinin texniki tutumuna görə quruluşunu tədqiq etməyi vacib sayır və məhsulları beş qrupda bölüşdürür. Birinci qrup “Təbii ehtiyatlara söykənən məhsul dairəsidir”. Burada təbii ehtiyatların mübadiləsindən söhbət gedir. İkinci qrup “Yuxarı texnoloji çətinliyiylə seçilən həqiqi dövriyyədir”. Üçüncü qrup “Orta səviyyəli texnoloji mürəkkəb mallardır”. Dördüncü qrupa Dünya bankı “Aşağı səviyyəli texnoloji çətin malları” aid edib. Beşinci qrup “Başqa birinci məhsullar” adlanır. Qeyd edək ki, bu cür qruplaşdırmada məhsulun elm tutumluluğu əsas götürülür.

Orta və yuxarı texnoloji çətin mallar odur ki, onların düzəldilməsi Elm və texnikanın nailiyyətləri ilə intensiv işləmə nəticəsində mümkün olur. Qiymətləndirilmə isə elm və texnikaya sərf edilən məsrəflər ilə ölçülür.

Dünya iqtisadiyyatının və beynəlxalq ticarətin təkmilləşməsiylə bağlı yazılan məlumatlara görə dünyada mal alğı-satğısı artmışdır. Əsas məqam odur ki, burada müsbət istiqamətdə dəyişikliklər olmuşdur.

İş elə gətirir ki, alğı-satqıda olan mal çeşidləri ölkə iqtisadiyyatının təkmilləşməsinə bərabər dərəcədə təsir etmir. Misal üçün, təbii ehtiyatları xarici ölkəyə satan dövlətə çox az bir mənfəət qalır. Həmçinin bu təbii ehtiyatı alan dövlət də elm cəhətdən güclü nəşə qazanmamış olur. Amma təbii ehtiyatları alan və ondan ağıllı istifadə edərək hazır mal düzəldən dövlətlər böyük qazanclar əldə edirlər. Təbii ehtiyatı satan ölkə məğlub olur desək yanlışdır. Böyük dərəcədə savad və bilik tələb edən malların alışı və satışı hər iki tərəf üçün faydalıdır. DB-nın informasiyasında deyilir ki, ticarətin beynəlxalq səviyyəsinin quruluşunda daimi yenilənmələr bilik tələb edən malların payının artması ilə həyata keçir. Belə hadisələr 1970-ci illərdən başlayaraq davam edir. Bundan sonra isə dövlətlər iqtisadi təhlükəsizlik baxımından bununla hesablaşmalı olacaq.

Ümumdünya ticarət təşkilatı Əmtəələrle ticarət üzrə Şura Baş Şuraya tabe olan bir qurumdur. Bu qurum ÜTT prinsiplərinə əməl edilməsinə və QATT-1994

müqaviləsinin yerinə yetirilməsinə cavabdeh olan on ixtisaslaşmış komitəyə başçılıq edir. Komitələrin məşğul olduğu sahələrdəki tədbirlərinə, maneələrin aradan qaldırılması, antidempinq, lisenziyalaşdırma, gömrük qiymətləndirilməsi və s. misal göstərilə bilər. Bundan başqa malın mənşə ölkəsinin müəyyən edilməsi, gömrük dəyərinin müəyyənləşdirilməsi, subsidiyalar və digər tədbirlər də həyata keçirilir.

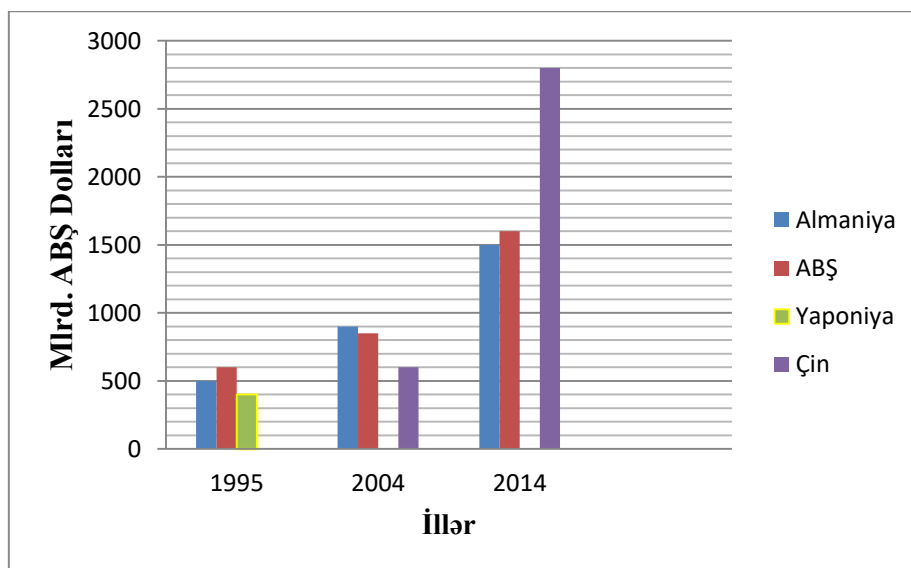
Əmtəə və xidmətlər bazarının mühüm formalarından biri dünya ərzaq məhsulları bazarıdır. Dünya üzrə yeyinti məhsullarının ixracı axırıncı qırx ildə 23 dəfə artmış və 410 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Ancaq, ümumilikdə götürsək yeyinti məhsullarının ixracı dünya əmtəə ixracında 21 faizdən 7,4 faizədək aşağı düşmüşdür. Buna da əsasən üç faktor təsir etmişdir. Bunlardan birincisi uzunmüddətli dövrdə istehsal və beynəlxalq ticarət insanların artım sürətini ötə bilməz. Bunu da onunla izah etmək olar ki, yeməyə ehtiyac adamların gəlirlərindən daha çox onların sayı ilə bağlıdır.

İkincisi, kənd təsərrüfatına texnikanın cəlb edilməsi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ərzaq məhsullarına olan ehtiyacın böyük hissəsini ödəmişdir.

Üçüncüsü isə, uzunmüddətli zamanda ərzağın ixrac qiyməti məcmu ixrac qiyməti ilə müqayisədə az artır.

Dünyanın ən böyük mal ixracatçıları:

Histoqram 2.

Mənbə: ÜTT illik hesabat (2016-ci il)

2015-ci il üzrə dünya əmtəə ticarətinin başlıca ixracatçıları (mlrd. Dollar və faiz göstəricisi).

Cədvəl 2.

Ölkələr	Dəyər (mlrd. ABŞ dolları)	Pay (%)
Çin	2275	13.8
ABŞ	1505	9.1
Almaniya	1329	8.1
Yaponiya	625	3.8
Niderland	567	3.4
Koreya	527	3.2
Honq Konq, Çin	511	3.1
Fransa	506	3.1
Böyük Britaniya	460	2.8
İtaliya	459	2.8

Mənbə: ÜTT illik hesabat 2016-cı il.

2015-ci il üzrə əmtəə ticarətinin ən böyük idxalatçıları:

Cədvəl 3.

Ölkələr	Dəyər (Mlrd. ABŞ dolları)	Pay (%)
ABŞ	2308	13.8
Çin	1682	10.1
Almaniya	1050	6.3
Yaponiya	648	3.9
Böyük Britaniya	626	3.7
Fransa	573	3.4
Honq Konq, Çin	559	3.3
Niderland	506	3
Koreya	436	2.6
Kanada	436	2.6

Mənbə: ÜTT illik hesabat 2016-cı il.

2014-cü ildə əmtəə ixracında istifadə edilən əsas məhsulların dəyəri və onların payı:

Cədvəl 4.

Əmtəə	Dəyər (Mlrd. ABŞ dolları)	Pay (%)
Yanacaq	3200	12.1
Qeyri-əczaçılıq kimya	1500	6
Ərzaq	1500	6
Avtomobil məhsulları	1400	5.7
Telekommunikasiya avadanlıqları	700	2.8
Elektronik məlumat emalı və ofis ləvazimatları	500	2
Əczaçılıq	500	2
İnteqral sxemlər və elektronik əşyalar	500	2
Geyim	400	1.9
Dəmir və polad	350	1.85
Əlvan metal	300	1.8
Filiz və digər minerallar	300	1.8
Şəxsi və ümumi istehlak malları	300	1.8
Xammal	250	1.7
Tekstil	250	1.7

Mənbə: ÜTT illik hesabat 2015-cı il.

3.2 Xidmətlərlə beynəlxalq ticarətdə beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrindən istifadənin müasir təcrübəsi və perspektivləri

Beynəlxalq ticarətin əmtəələrlə ticarətdən sonra ikinci istiqaməti xidmətlərlə beynəlxalq ticarətdir. Son dövrlər Ümumdünya Ticarət Təşkilatının verdiyi statistik məlumatlardan da xidmətlərlə ticarətin səviyyəsinin artdığını söyləmək mümkündür. Bunun əsas səbəbi kimi dünya ölkələrində xidmət infrastrukturunun yüksək inkişaf səviyyəsi, qloballaşma nəticəsində ölkələrin qarşılıqlı əlaqələri, inkişafdan geri qalan ərazilərin inkişaf etdirilməsi və iqtisadiyyatın inkişafını göstərmək olar. Xidmət ticarətinin səviyyəsinin artımı ölkələrdə əhalinin rifah səviyyəsini də artırmışdır. Hazırda dünya istehsalının təxminən 70%-i xidmətlərin payına düşür.

Xidmətlərlə beynəlxalq ticarət – ayrı-ayrı ölkələrin alıcıları ilə satıcıları arasında xidmətlərlə alqı-satqı münasibətlərini bildiren dünya təsərrüfat əlaqələrinin özəl bir formasıdır.

Əmtəələrlə xidmətlər arasında vacib keyfiyyət fərqləri mövcuddur. Bu fərqlərə aşağıdakılar aiddir.

- Əmtəələr hiss edilə bilən və görünəndir. Xidmətlər isə əksinə nə hiss edilir nə də görülür.
- Əmtəələri saxlamaq mümkündür, amma xidmətləri saxlamaq mümkün deyil.
- Əmtəələrlə beynəlxalq ticarət birbaşa olaraq istehsalla əlaqəli deyildir. Xidmətlərlə beynəlxalq ticarət isə onlarla bağlıdır və xidmətlərin istehsalı ilə istehlakı eyni vaxtda olur.
- Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin başqa formalarının inkişafının kökündə əmtəələrlə beynəlxalq ticarət dayanır. Xidmətlərlə beynəlxalq ticarət isə Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin o biri formalarının gerçəkləşdirilməsinin və inkişafının bağlı çərçivəsi kimi hesab olunur.
- Dövlət səviyyəsində maddi istehsal sferalarının inkişaf etdirilməsi anında müəyyən seçim edilir, digərləri ilə ticarətdə isə azad rəqabət təşkil edilir. Xidmət sahəsi isə əmtəələrlə ticarətdən fərqli olaraq dövlət tərəfindən xarici

rəqabətdən daha çox qorunur. Xidmət sferası tam və ya qismən dövlətin mülkiyyətindədir.

- İstehsal edilən bütün əmtəələr beynəlxalq satış bazarlarına çıxarıla bilər. Lakin, xidmətlərin hamısı ilə ticarət etmək mümkün deyil. Ona görə də beynəlxalq satış bazarlarına onların hamısını cəlb etmək olmur. Məsələn, kommunal xidmətlər, məişət xidmətləri və s.
- Əmtəə ixracı geri qaytarılmaq öhdəliyi olmadan malın gömrük ərazisindən xaricə göndərilməsi göstərir. Xidmətlərin ixracı isə onların digər ölkəyə daşınması ilə yolu ilə istehlakçıya çatdırır. Həmçinin xidmətlərin ixracına aiddir:
 - a) Xidmətlərin alıcısı xidməti istehsal edənin ölkəsinə gedərək onu alır;
 - b) Xidmət istehsalçısını təmsil edənin müəyyən müddətlik xarici ölkəyə getməsi.
- Əmtəə beynəlxalq ticarətdə vasitəçilərdən istifadə edilir. Xidmətlərlə beynəlxalq ticarətdə isə vasitəçilərdən istifadə olunur.

Dünya xidmət bazarı isə istehlak məhsulları ilə material şəkildə və qeyrimaddi əmtəələrin alış-verişi ilə qeyrimaterial şəkildə özünü büruzə verir. Dünya xidmət bazarının xüsusi sferası rolunu turizm xidməti oynayır. Dünya xidmət bazarında axırıncı iyirmi ildə ixracda xidmətin payı 10,3 faizdən 19,5 faizə qalxmışdır. Bu isə son zamanlarda xidmət iqtisadiyyatına böyük marağın olduğunu göstərir.

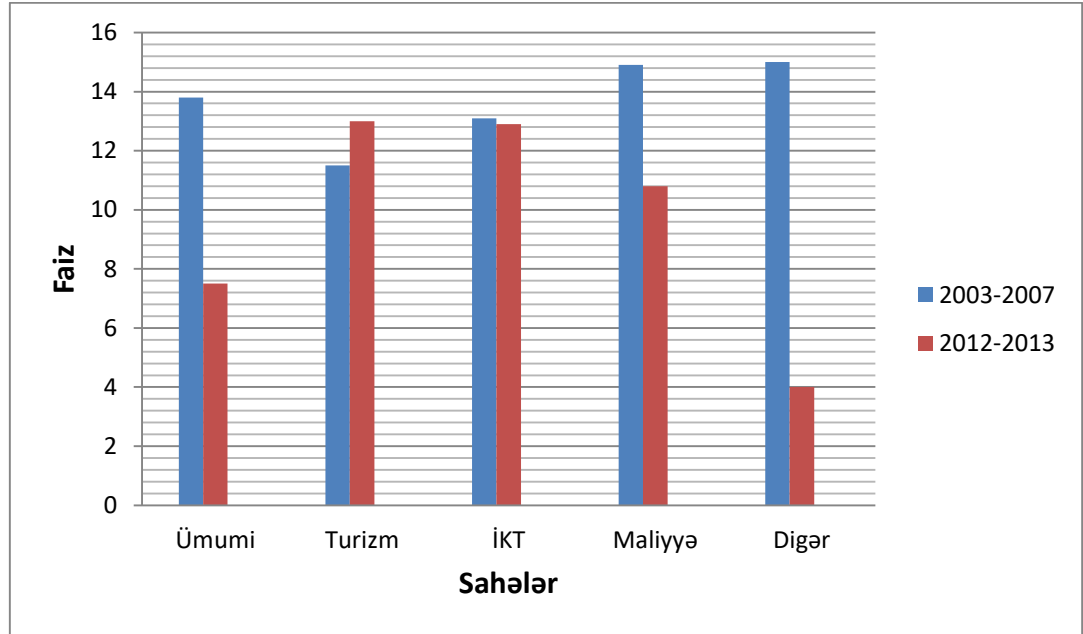
Ümumdünya Ticarət təşkilatında QATT-1994 müqaviləsinin icrasına xidmət ticarətinə baxan şura məsuliyyət daşıyır. Onun tərkibinə iki dənə komitə verilmişdir.

Ümumdünya Ticarət təşkilatında TRİPS müqaviləsinin yerinə yetirilməsinə nəzarəti ticarətdə əqli mülkiyyət hüquqlarını qoruyan şura öz öhdəliyinə götürüb.

Ümumdünya Ticarət təşkilatının icraçı orqanı katiblikdir. Nazirlər konfransının təyin etdiyi baş direktor katibliyə sədrliyi həyata keçirir. Bu zaman katiblik nazirlər konfransına, müxtəlif şuralara, komitələrə, inkişaf etməkdə olan ölkələrə texniki yardım göstərir və ticarətin təhlilini aparır.

Aşağıdakı qrafikdə 2003-2007 və 2012-2013-cü illərdə xidmətlərlə beynəlxalq ticarətdə sahələr üzrə idxalın müqayisəli həcmi göstərilmişdir.
(faizlə)

Histoqram 3.

Mənbə: BVF “Global Financial Stability Report” Oktyabr 2016

Xidmətlər Dünya Bankı tərəfindən BİM-in digər formalarına təsirinə görə iki qrupa bölünmüşdür:

- 1) Faktor xidmətləri – pulun, məşğulluğun, texnologiyaların ümumdünya aktivliyiylə bağlı yaranan pul köürmələridir.
- 2) Qeyri-faktor xidmətlər – bunlardan başqa digər tip xidmətlərdir.

Beynəlxalq ticarətdə xidmətlərin alınib-satılması çevrəsinin və yatırımlarının artması, dünya bazarının beynəlmilləşməsi və dövlətlərin açıq iqtisadi siyasət yeritməsiylə bağlıdır.

ÜTT ticarətdə istifadə olunan xidmətləri təsnifləşdirmişdir. Bunun nəticəsi kimi 700-ə yaxın xidmət növü aşkarlanıb. Təşkilat mallard olduğu kimi xidmətlərdə də ticarət maneələrini aradan götürməyə çalışır.

Bəllidir ki, çox vəziyyətlərdə işlərin görülməsi mal göndərilməsi yaxud pul yatırımıyla bağlıdır. Buna görə də xidmətlər aşağıdakı kimi bölünüb:

- 1) Yatırımla bağlı – kredit təşkilatları, banklar, otellər.

- 2) Ticarətə aidiyyatı olan - transport, sığorta.
- 3) Həm yatırım, həm də ticarətə aidiyyatı olan – telefon danışıq, inşaat, bilgisayar, məlumat, mədəni.

İstehsalçı və istehlakçı özü necə davranırsa ona görə də xidmətlər bölünür.

Ticarətin beynəlxalq səviyyəsində predmet olan xidmətlər toxunulmur, gözlə görülmür. Ancaq mallarla ticarətlə eynidir. Bu səbəbdən, ticarətin beynəlxalq səviyyəsini ehtiyac və satış konsepsiyalarını qeyri-faktor xidmətlərə aid edək.

Beynəlxalq ticarətin xidmətlərlə olan bölməsinin intensiv təkmilləşməsinə bəzi göstəricilər təkan vermişdir. Bunlar:

- 1) Dünyanın çox dövlətində böyük vaxt ərzində iqtisadi artım məşğulluğun artımına, zəhmətin səmərəliliyinin, təşkilatın qazancının və vətəndaşların alış bacarığının yüksəlməsinə şərait yaradıb.
- 2) Elm və texnikanın inkişafı yaradılışın limitinin böyüməsinə, təzə tip xidmətlərin yaranmasına və işlədilmə bölməsinin artımına gəlib çıxmışdır.
- 3) Dövlətlərin ümumdünya çərçivədə iqtisadi bağlantılarının və BİM tiplərinin tərəqqisi.
- 4) Ticarətin xidmətlərlə aparılmasının tərəqqisində adam amilinin tələblərin davamlı yüksəlməsi qaydasının təsiri olmuşdur.
- 5) Adamların savad və bacarıqlarının inkişafında, cəmiyyət tələblərinin ödənilməsinə istiqamətlənmiş xidmətlər sferası böyümüşdür.

Onu da demək olar ki, xidmətlərlə beynəlxalq ticarət illər keçdikcə əmtəələrlə ticarətə daha çox təsir göstərir. Məsələn, əmtəənin digər ölkəyə göndərilməsi üçün bazarın araşdırılmasından başlayaraq əmtəənin nəqlinə kimi bir neçə xidmətlərdən istifadə edilir.

Xidmətlərlə ticarətin strukturu beş əsas qrupa ayrılır:

- 1) Ümumi; (nəqliyyat, rabitə və s.)
- 2) turizm xidmətləri (işgüzar və şəxsi səfərlər);
- 3) İKT
- 4) Maliyyə

5) digər xidmətləri (royalti, lisenziya ödəmələri, tikinti, kommunikasiya və digər sahibkar xidmətləri və s.).

Ən yüksək artım dinamikası “digər xidmətlər” üzrə müşahidə edilir.

Beynəlxalq ticarətin bir sahəsi olan xidmətlərlə beynəlxalq ticarət öz xarakterinə görə ticarət edilə bilən əmtəələrlə eyni funksiyalara malikdir. Bu səbəbdən də beynəlxalq ticarətdə baş verən tələb və təklif nəzəriyyələrini qeyri-faktor xidmətlərlə ticarətə də tətbiq etmək mümkündür.

Əməliyyatların təbiətinə görə xidmətlər aşağıdakı kimi bölünür:

- İstehsalçı və istehlakçının hərəkət etmədiyi əməliyyatlar: nəqliyyat, computer və informasiya xidmətləri;
- İstehsalçı hərəkət etmir, lakin istehlakçı hərəkət edir: turizm, elm və səhiyyə xidmətləri
- İstehsalçı hərəkət edir, istehlakçı hərəkət etmir: Birbaşa xarici investisiyalar, müddətli əmək miqrasiyası
- İstehsalçı və istehlakçı hərəkət edir: Qeyri-rezident şirkətlər tərəfindən yaradılan üçüncü ölkələrə turizm xidmətləri

Həm xidmətlərlə, həm də əmtəələrlə beynəlxalq ticarətdə nəqliyyat xərclərinin müəyyən təsiri vardır. Bu təsirlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Nəqliyyat xərcləri həm idxalın, həm də ixracın həcmində azalmasına, ticarətdən gələn mənfəətin azalmasına səbəb olur;
- Hekşer-Olin nəzəriyyəsinə görə istehsal amillərinin tam bərabərləşməsi nəqliyyat xərclərinin təsiri ilə mümkün olmur;
- Nəqliyyat xərcləri ərazi əmək bölgüsündə - şirkətlərin və sferaların yerləşdirilməsində böyük önəm kəsb edir;
- Ticarət edən ölkələr arasında nəqliyyat xərclərinin bölüşdürülməsi qiymətin tələb və təklifinin elastikliyindən asılıdır. Əgər idxalçı ölkədə tələbin elastikliyi nə qədər aşağı olarsa, o ölkə bir o qədər çox nəqliyyat xərci çəkməli olacaq; ixracatçı ölkədə təklifin elastikliyi nə qədər az olarsa nəqliyyat xərclərinin böyük bir hissəsi ixracatçı ölkənin payına düşür.

Xidmətlərlə beynəlxalq ticarətdə önəmli olan odur ki, bir çox məqamda istənilən zamanda xidmətin satıcısı və alıcısı arasında fiziki müqavilə olmalıdır. Ancaq bu olarsa ticarət üzrə əməliyyatlar başlaya yaxud reallaşa bilər. Xidmətlərlə beynəlxalq ticarətdə bu müqavilələrin reallaşdırılmasının bir neçə metodu vardır:

- Alıcının mobilliyi – İstənilən bir dövlətin vətəndaşı olan xidmətin istehlakçısı başqa bir dövlətin vətəndaşı olan xidmət istehsalçısının olduğu yerə gedir. Alıcının mobilliyini xarakterizə edən əsas məqam odur ki, ölkədən kənar o, öz dövlətində mövcud olmayan xidmətləri (rabitə), daha yüksək keyfiyyətli xidmətləri (elm, nəqliyyat) yaxud da aşağı qiymətə olan xidmətləri əldə etmək imkanına malik olur.
- Satıcının mobilliyi – İstənilən bir dövlətin vətəndaşı olan xidməti satan başqa bir dövlətin vətəndaşı olan xidmət istehlakçısının yanına gedir. Satıcının mobilliyi onunla xarakterizə olunur ki, onun istehlakçısı xarici ölkədədir və satıcının olduğu yerə getmək imkanı yoxdur yaxud da xidmətin özü xüsusi xarakterlidir. Məsələn, tikinti xidməti.
- Satıcı və alıcı eyni vaxtda mobil olarsa yaxud xidmət mobil olarsa – Xidməti satan və alan eyni vaxtda xidmətdən bir yerdə istifadə edirlər (beynəlxalq rabitə xidməti), üçüncü ölkədə yığışır, xidməti satan üçüncü ölkədəki nümayəndəliyi ilə istehlakçıya xidmət göstərir.

Xidmətlərin əsas ixracatçıları Qərbi Avropa ölkələri, xüsusilə də Avropa İttifaqı ölkələri hesab edilir.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun təsnifinə görə ticarət edilə bilən xidmətlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

1) Nəqliyyat xidmətləri iki yerə bölünür: 1) Sərnişin və 2) Yük nəqliyyatı.

Buraya bütün növ nəqliyyat vasitələri ilə sərnişinlərin və yüklərin beynəlxalq daşınmasını və müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi aiddir.

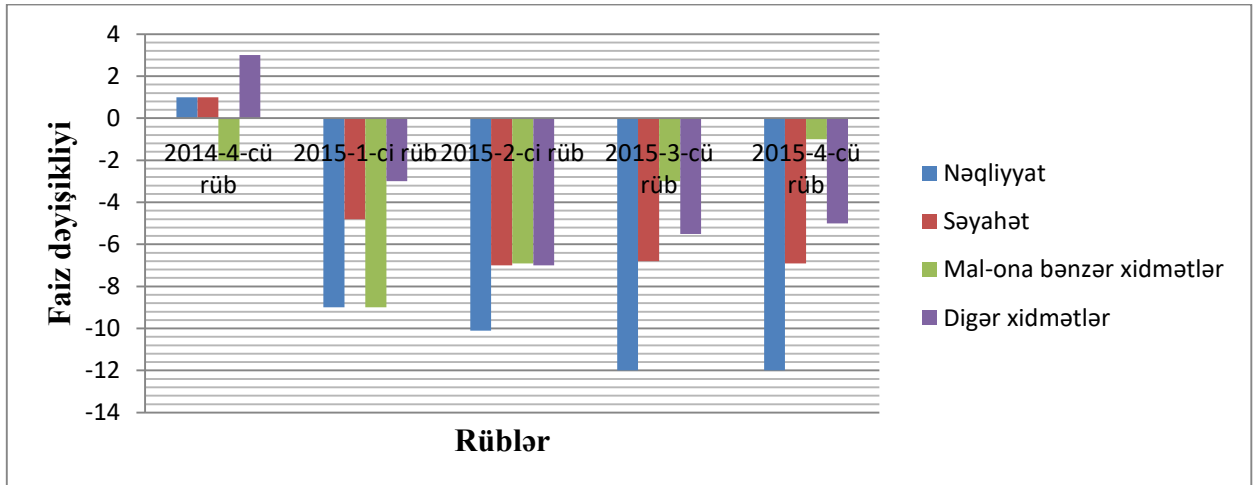
2) Səyahət xidmətləri iki yerə bölünür: 1) İşgüzar – Biznes məqsədilə səyahət edən qeyri-rezidentlər tərəfindən alınan əmtəə və xidmətlər; 2) Şəxsi – Şəxsi

məqsədlər üçün qeyri-rezidentlərin əldə etdikləri əmtəə və xidmətlər. Məsələn, turizm.

- 3) Rabitə xidmətləri – Xarici və yerli şəxslər arasında poçt, daşıma, telefon və digər rabitə xidmətləri.
- 4) İnşaat xidmətləri – Rezidentlərin hər hansısa vaxt ərzində başqa bir ölkədə reallaşdırdıqları obyekt tikintiləri.
- 5) Sığorta xidmətləri – Yerli şirkətlərin xarici ölkə vətəndaşlarına göstərdiyi sığorta xidmətləri.
- 6) Maliyyə xidmətləri – Yerli və xarici ölkə vətəndaşları ilə maliyyə sahəsində vasitəçilik xidmətləri. Buraya, xarici banklarda hesabların açılması, valyuta mübadiləsi zamanı tutulan komissiya haqları, brokerlik və s. aid etmək olar.
- 7) Kompüter və informasiya xidmətləri – Kompüter proqramlarının, müxtəlif proqram təminatının mübadilə, informasiya, internet xətləri.
- 8) Royalti və lisenziya xidmətləri – Mülkiyyət xidmətlərindən istifadə, ticarət markası, nou-haular, firma adları, lisenziyalar, plagiatdan müdafiə.
- 9) Başqa biznes xidmətləri üç yerə bölünür: 1) Vasitəçilik – buna görə alınan komissiya haqları; 2) Lizinq – Gəmilərin, təyyarələrin, digər nəqliyyat vasitələrinin lizinqi, icarəsi; 3) Digər biznes, professional və texniki xidmətlər – hüquq, mühasibat, idarəetmə, reklam, marketinq və digər belə işlər, həmçinin layihələr, geodeziya, inşaat nəzarət edilməsi, qiymətli materialların qazıntısı və s.
- 10) Şəxsi, mədəni və rekreasion xidmətlər iki yerə bölünür: 1) audiovisual xidmətlər – film, teatr, televiziya, radio proqramlar, CD diskələr, yaradıcı şəxslərin qrantları; 2) Digər xidmətlər – Sərgi, idman, digər mədəni xidmətlərin reallaşdırılması.
- 11) Dövlət xidmətləri – Diplomatik nümayəndəliklərə, səfirliklərə, konsulluqlara mal və məhsulların göndərilməsi.

2014-cü ilin 4-cü rübü ilə 2015-ci ilin 4-cü rübü arasında əsas xidmətlər üzrə dünya ixracının səviyyəsi (faiz dəyişikliyi ilə):

Histroqram 4.

Mənbə: WTO Statistical Review 2016.

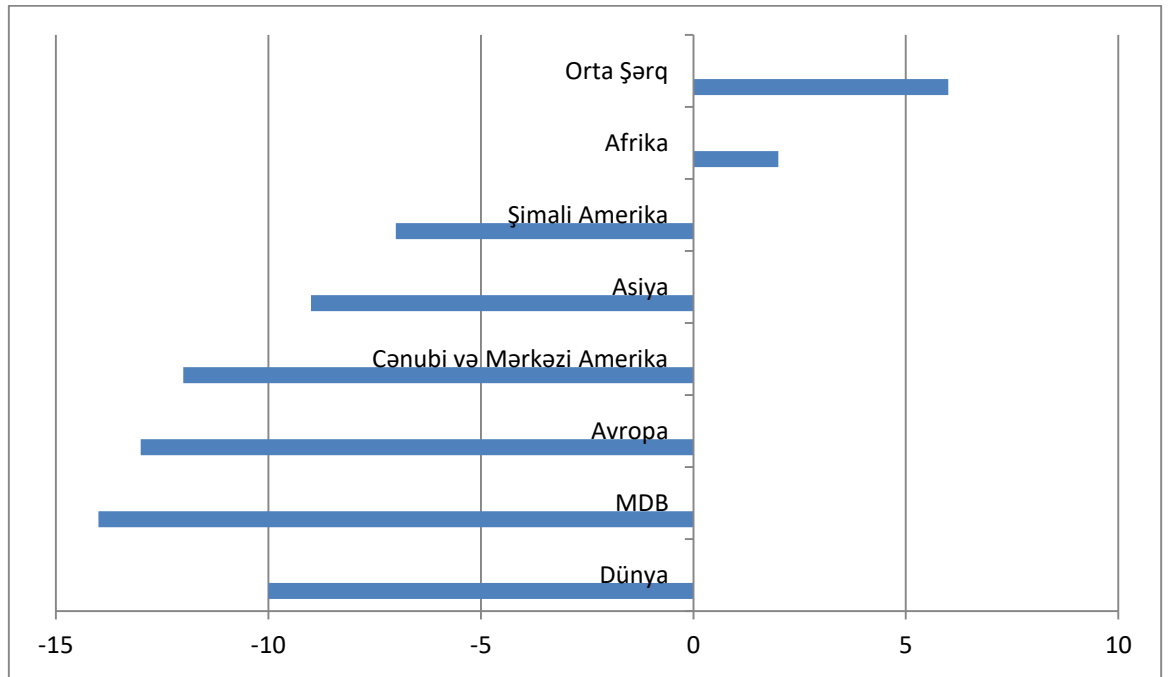
2015-ci ildə yaranan böhran, dolların məzənnəsində baş verən kəskin dəyişiklik həmin ilin 4-cü rübündə nəqliyyat xidmətlərinin 12%-dək azalmasına gətirib çıxarmışdır. Digər tərəfdən, mal və ona bənzər xidmətlər və digər xidmətlər ilin ikinci yarısında bərpa əlamətləri göstərmişdir, müvafiq olaraq 1% və 5% azalma müşahidə olmuşdur.

2015-ci ildə dünya nəqliyyat xidməti 10% azalmışdır, əsasən də, konteynerlərin dəniz daşınması kəskin şəkildə azalmışdır. Bunun səbəbi, İEOÖ-də tələbin azalması olmuşdur. Beynəlxalq səyahətdən daxilolmaların səviyyəsi də düşmüşdür. Bunun əsas səbəbi kimi, beynəlxalq turizmə olan tələbin azalması deyil daha güclü məzənnə dəyişikliyi olmuşdur.

Ümumi kateqoriya olan “digər xidmətlər” dünya ixracında daha çox yerə sahib olsalar da 2015-ci ildə onların səviyyəsi də 5% azalmışdır. Həm İEO, həm də İEOÖ-də tikinti xidmətlərinin səviyyəsi 15%-dək azalmışdır.

2015-ci ildə regionlar üzrə nəqliyyat xidməti ixracı (faizlə):

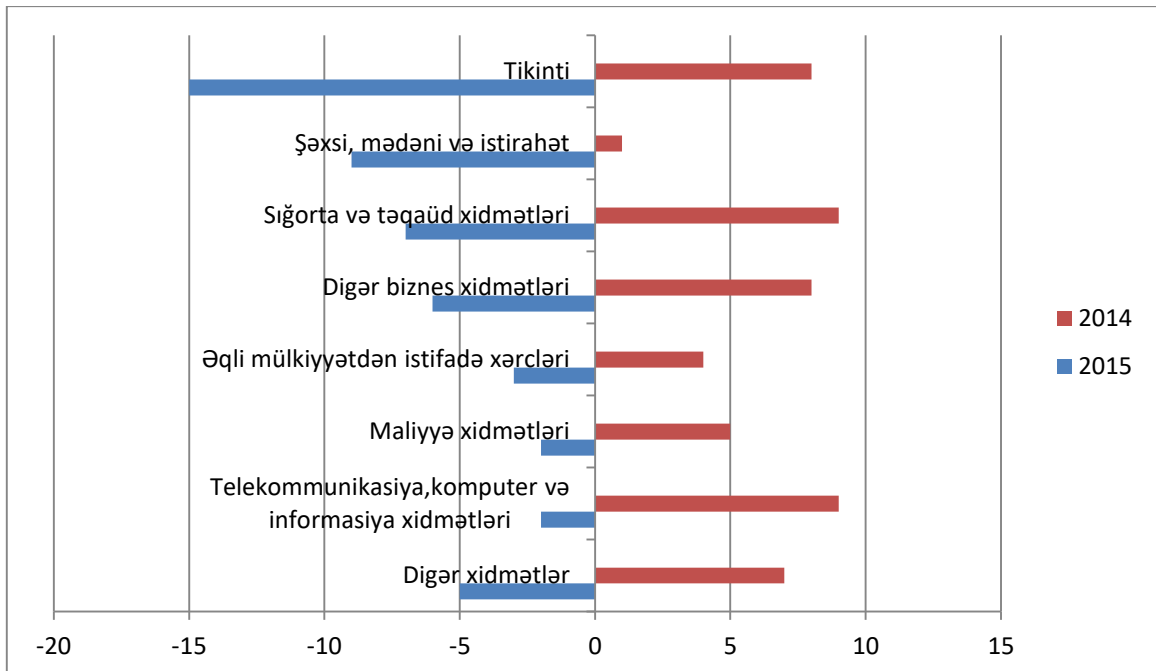
Qrafik 2.

Mənbə: WTO Statistical Review 2016

2014 və 2015-ci illərdə gigər əsas xidmət sahələri üzrə dünya ixracının səviyyəsi (faizlə):

Qrafik 3.

Mənbə: WTO Statistical Review 2016

2015-ci ildə ən möhkəm xidmət sahəsi komputer xidmətləri olmuşdur. Bunun əsas səbəbi kimi iqtisadi cəhətdən effektiv qlobal tələbin olması, müasir program

təminatının müxtəlif sahələrdə - istehsal, sığorta, maliyyə, səhiyyə, təhsil sahəsində informasiya texnologiyalarından intensiv istifadə. 2015-ci ildə informasiya texnologiyaları xidmətləri sürətlə böyümüşdür. İnformasiya texnologiyaları sahəsində 2015-ci ildə Cənubi və Mərkəzi Amerika zonasında əsas təchizatçı rolunda Kosta Rika çıxış edib – 43%. Onu 16%-lə Braziliya və 12%-lə Argentina izləyir.

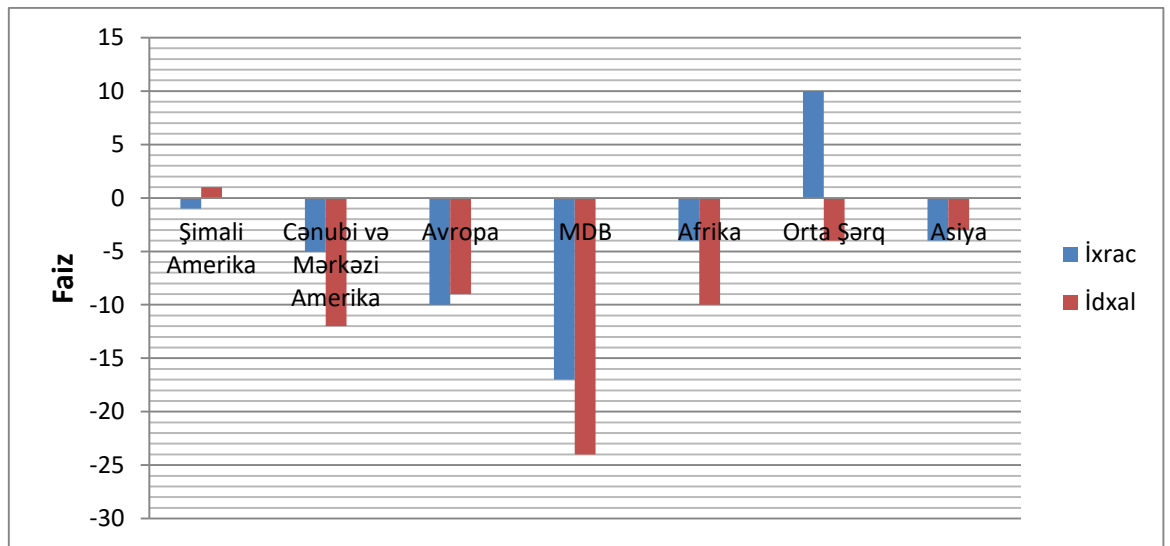
Asiya regionunda da İT sahəsində ikirəqəmli artım müşahidə olunmuşdur. Bu regionda Koreya və Yaponiya (hər ikisi 25%) fərqlənir. ABŞ-ın isə İT sahəsində ixracı 14 təşkil edir.

Xidmətlərlə beynəlxalq ticarətin müasir inkişaf istiqamətləri kimi aşağıdakılar müəyyən edilmişdir:

- Əmtəələrlə beynəlxalq ticarətə nisbətən xidmətlərlə beynəlxalq ticarət daha dinamik tempdə inkişaf edir;
- İEÖ xidmət ixracında üstün mövqe tuturlar;
- Qərbi Avropa ölkələri xidmət ixracının haradasa yarısına sahibdirlər.

2015-ci ildə regionlar üzrə xidmət ticarətinin səviyyəsi (faizlə):

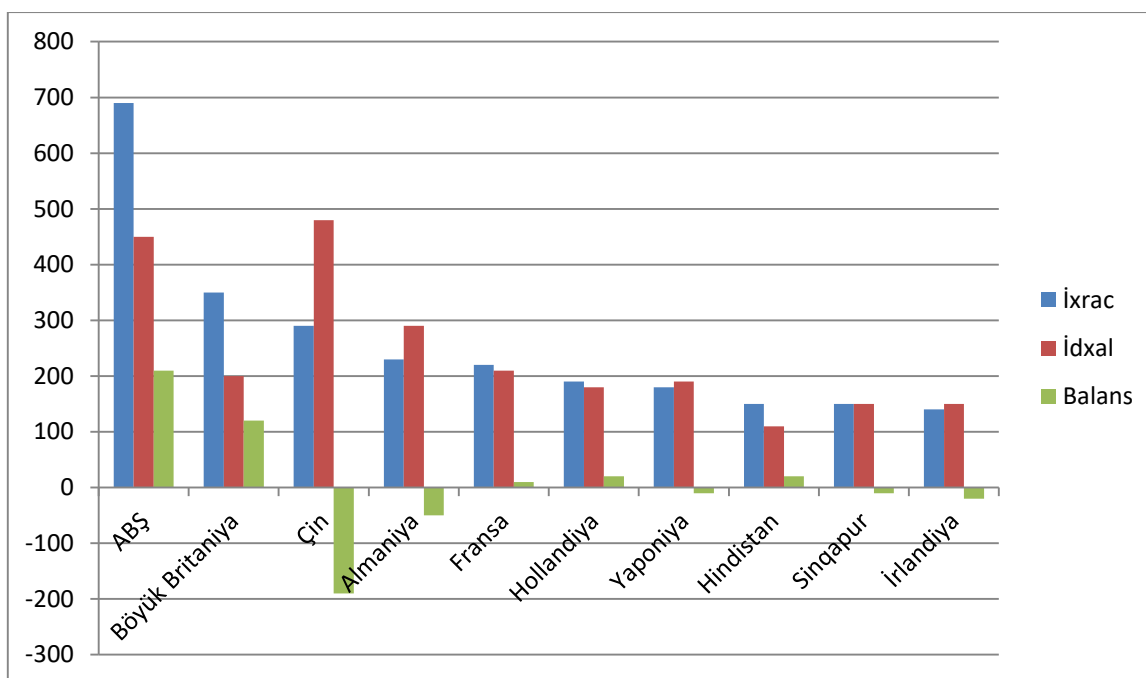
Histoqram 5.

Mənbə: WTO Statistical Review 2016

2015-ci ildə xidmət ticarəti üzrə lider dövlətlər (mlrd. ABŞ dolları ilə)

Histoqram 6.

Mənbə: WTO Statistical Review 2016

2015-ci ildə dünya üzrə ən çox xidmət ixracına malik on ölkə həmdə idxalda ilk onluqda qərarlaşmışdılar. Onlar yalnız ixracın və idxalın səviyyəsinə görə fərqlənirdilər. İllər keçsə də ABŞ xidmətlərlə ticarətdə öz lider mövqeyini qoruyub saxlaya bilmişdi. ABŞ-ın ixracının yerində saymağına baxmayaraq, idxalı 3% artmışdır ki, bu da özünü iqtisadiyyatın bərpasında öz təsirini göstərmişdir.

3.3 Elmi-texniki məhsullarla beynəlxalq ticarətdə beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrindən istifadənin müasir təcrübəsi və perspektivləri

Son dövrlər müasir dünyamızda gedən inkişaf özünü şübhəsiz olaraq elm-texnika sahəsində də göstərdi. Bu gün elmi-texniki məhsullarla böyük həcmdə təchiz olunmuş ölkələr demək olar ki bütün sahələrdə, o cümlədən əhalinin rifah səviyyəsinin artırılmasında, sənayenin və iqtisadiyyatın inkişafında böyük irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. İEÖ-lərin elm və texnika sahəsində etdikləri kəşflər istehsalın asanlaşdırılması və qısa zamanda keyfiyyətli məhsul əldə edilməsinə şərait

yaratmışdır. Bu ölkələr arasında xüsusilə ABŞ, Yaponiya, Çin, Koreya, Almaniya və s. misal göstərmək olar.

Elmi-texniki tərəqqi vəziyyətində əməkdar güclərin əsaslı olaraq inkişaf etdirilməsi xarici iqtisadi münasibətlərin genişlənməsinə və daha da böyüməsinə əlavə stimula vermişdir. Elmi-texniki tərəqqinin genişlənməsi ilə bağlı olaraq istehsal olunan malların nomenklaturası sürətlə dəyişikliyə məruz qalır və elmi araşdırmaların yönümünün müxtəlifliyinin maddi cəhətdən istehsalın bütün sferalarını əlverişli təkmilləşdirməyə şərait yaradır. Bu maneəçilik məhdud bazara və təbii resurslara sahib olan dövlətlər üçün səciyyəvidir.

20-ci əsrin axırında təzə qurğuların yaradılması BİM sistemini yaradan amillərə tam olaraq təsir göstərməyə başlamışdır. Ümumdünya çərçivəsində güclü rəqabət və limitli ehtiyat bazarları təzə texnikanın cəlb edilməsi ilə iqtisadi inkişafın alternativ istiqamətlərini tələb edir. Dövlətlərin daxili iqtisadiyyatları qarşısında duran maneələrin aradan qaldırılması və texnoloji əməliyyatların müsbət və mənfi cəhətdən ümumdünya siyasətin və texnoloji tərəfdaşlığın vacibliyini yüksəldir.

Elm və texnikanın inkişafı, beynəlxalq bazarda mallara tələbat, dövlətin dünya iqtisadiyyatındakı yeri, milli iqtisadiyyatın quruluşu BƏB-in mühüm meyarlarıdır. Bunlara əlavə olaraq dövlətin tarixi inkişaf cəhətləri, infrastrukturun inkişaf durumu, ölkənin təbii resurslarla bolluğu, vətəndaşların və savadlı kadrların ölçüsünü göstərmək olar.

Dünya iqtisadiyyatı və onun bazarı BƏB-in əsasında yaranır. Buna isə daha çox, BİM sistemində dövlətlərin daxili iqtisadiyyatlarının bir-birindən asılılığının genişlənməsi və geniş təkrar istehsal mərhələsinin beynəlmilləşməsi təsir göstərir. Nemətlərin beynəlxalq mübadiləsi, xidmətlər, texnika, kapitalın və işçi qüvvəsinin müxtəlif ölkələr arasında hərəkəti dünya iqtisadiyyatının və müxtəlif iştirakçıların inkişafını şərtləndirir.

Dünya iqtisadiyyatının indiki dövrdə təkmil durumu BƏB-in daha da təkmilləşməsi ilə səciyyələnir. Belə ki, bunun da əsas səbəbi kimi təkmilləşmənin bərabər olmayan sürətdə getməsidir. BƏB-in modern təkmil istiqamətləri ümumi

qanunauyğunluqlarla səciyyələndirilir. BƏB – dövlətlərin bir-biri ilə ümumdünya mal, xidmət, informasiya, sənaye, texnologiya məhsullarının alqı-satqısının özəyində dayanır. Bunun məğzi istehsala çəkilən xərclərin aşağı salınması və alıcıların ehtiyaclarının yüksək səviyyədə təmin edilməsidir.

Elmi-texniki məhsullarla beynəlxalq ticarət Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin formalarından biridir. Elmi texniki tərəqqi və beynəlxalq əmək bölgüsünün təkmilləşməsi elmi-texniki məhsullarla ticarəti daha da dərinləşdirmişdir. Qloballaşmanın sürətli inkişafı nəticəsində elmi-texniki məhsullar bu gün bütün dünya üzərində mübadilə obyektidir.

Texnologiya – termini ilə bağlı verilən tərif demək istəyirəm. Texnologiya – (yunan dilində məfhum, elm) istehsal mərhələsinin realizəsi üçün yolların və metodlar ilə bağlı informasiyaların toplusu, həmçinin bu yollardır.

Müasir zamanda çox vacib bir sfera olan “texnologiya” günü-gündən təkmilləşir. İyirmi birinci əsrdə texnologiya insanların həyat tərzinə çevrilmişdir. Yəni, artıq texnika mətbəxə, yataq otağına, zala və iş otağına kimi bizi əhatə etmişdir. Texnikaların tətbiqi insanların həyatında vacib dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Texnikanın təkmilləşməsi insanları bir-birinə yaxınlaşdırmışdır. Belə ki, internetin yüksək keyfiyyətli olması nəticəsində artıq ən ucqar nöqtələr belə əlçatan olmuşdur. Bu da öz növbəsində həmin regionlarda iqtisadiyyatı canlandırmağa kömək edir. Həmçinin, internet vasitəsilə dünyanın hər yerində baş verən hadisələri izləmək imkanı vardır. Adıca bir misal, oxumaq istədiyimiz kitabı almaq üçün artıq kitabxanaya yaxud kitab mağazasına getməyə ehtiyac yoxdur. Belə ki, internetdə istədiyiniz kitabı almaq, hətta pulsuz yükləmək imkanı vardır. Texnologiyalar dünya əhalisinin bütünləşməsini yaradan əsas amilə çevrilə bilər. Dünyanın hansısa nöqtəsində baş verən hadisəyə reaksiya vermək imkanını da bizə texnologiyalar verir. Burada əsas vasitə kimi televizor, radio, komputer və telefonu göstərmək olar. Məhz onlar, müasir zamanda insanların məlumatlandırılmasında əsas vasitə kimi çıxış edirlər.

Bu gün hansısa sahəni göstərə bilmərik ki, orada texnologiya yoxdur. Yemək bişirmək üçün istifadə etdiyimiz cihazlar, zaldakı televizor, iş otağındakı komputer, cibimizdəki mobil telefon və s. bizim gündəlik istifadə etdiyimiz texnologiyalardır. Əlbəttəki, bunların tətbiqində əsas məqsəd dünya əhalisinin yaşayışını asanlaşdırmaqdır.

BƏB-nün əsası texnologiyanın bərabər olmayan dərəcədə təkmilləşməsi, bu səbəbdən də demək olar ki, əmtəə istehsalının keyfiyyəti və rəqabətə dözümlülüyü sonucunda malların təqdim edilməsindən əldə edilən gəlir dərəcəsidir.

Texnologiyanın beynəlxalq mübadiləsi – kommersiya və ya qeyri-kommersiya istiqamətində elmi-texniki nailiyyətlərin dövlətlərarası yerdəyişməsidir.

Elmi-texniki məhsulların beynəlxalq yerdəyişməsi iki istiqamətdə baş verir. Bu istiqamətlərə aşağıdakılar aiddir:

Geniş istiqamət – müxtəlif dövlətlər arasında elmi-texniki məhsulların yerdəyişməsidir.

Dar istiqamət – hər hansısa texniki sferaya aid olan məhsulların yerdəyişməsidir.

Bu zaman mübadilə obyektini kimi aşağıdakı məhsulları misal göstərə bilərik:

- Elmi-texniki nəşrlər
- Sərgilərin, yarmarkaların, nümayişlərin keçirilməsi
- İxtisaslı kadrların yerdəyişməsi
- Elmi-texniki məhsullarla mübadiləyə dəstək verən beynəlxalq təşkilatlar
- Maşın və avadanlıqların mübadiləsi
- Mühəndis və konsaltinq xidmətləri
- İdarəetmə müqavilələri
- Nou-hauların mübadiləsi və s.

Elmi-texniki məhsullar üç mübadilə kanalı ilə yerdəyişmə prosesinə cəlb olunur. Bu kanallara aşağıdakıları aid etmək olar:

- 1) Xarici ticarət kanalları
- 2) Firmadaxili
- 3) Firmalararası

Xarici ticarət kanalları ilə texnologiya maşın və avadanlıqlarla birlikdə mübadilə olunur.

Firmadaxili kanal ilə texnoloji məhsulların mübadiləsi Transmilli Korporasiyaların öz törəmə müəssisələri və qız firmaları (filialları) arasında texnoloji məhsulların yerdəyişməsidir. Firmadaxili mübadilənin inkişafını bir sıra xüsusiyyətlər səciyyələndirir:

- Yeni ixtiraların TMK-lar vasitəsilə sərbəst surətdə dünya üzərində mübadilə imkanlarının mövcud olması.
- TMK-ların köməyi ilə elmi kəşfiyyat işlərinə çəkilən məsrəflər xeyli aşağı düşür.
- Əsas şirkətin mənfəəti yüksəlir. Bunun əsas səbəbi kimi, yeni texnoloji məhsulların bir çox ölkələrdə vergi və rüsumlardan azad olmasıdır. Həmçinin TMK-lar vasitəsilə texniki məhsulların gömrükdən keçərkən “maneələr”-dən azad olması, özü ilə birlikdə daxil olduğu ölkəyə xidmətləri də gətirmiş olur. Bu da həmin ölkənin əhalisinin rifahı üçün müsbət bir hal kimi dəyəndirilə bilər.

Firmalararası kanalı vasitəsi ötürülən məhsullar digər ölkələrin şirkətləri arasında idarəetmə müqavilələri, lisenziyalar və s. məhsullar mübadiləsidir.

Elmi Texniki Tərəqqinin bazasında qazanılan malların mübadilə mərhələsində elmi-texniki məhsullar bazarını yaradır. Elmi texniki potensiala aşağıdakıları aid etmək olar:

- Kədr potensialı
- Maddi resurslar
- İnformasiya potensialı
- İqtisadi idarəetmə potensialı

Elmi-texniki məhsullar bazarının əsas fəaliyyət meyilləri kimi bunları göstərə bilərik:

- İqtisadi qazanc əldə etmək üçün qənaət rejimi hesabına kənd təsərrüfatı istehsalın səmərəliliyinin yeksəldilməsi

- Rəqabətqabiliyyətinin böyük olduğu və ixrac istiqamətli məhsul istehsalı ilə mənfəətin yüksəldilməsi
- Sosial sferada tərəqqiyə nail olmaq

Bu bazarda ayrı-ayrı dövlətlər, şirkətlər, elm və tədris mərkəzləri, resident və qeyri-rezident şəxslər.

Elmi-texniki məhsulların yerdəyişməsi aşağıdakı formaları var:

- Patent müqavilələri - patent — ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsi üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən verilən mühafizə sənədidir. Müqavilə isə ixtiradan istifadə üçün verilən beynəlxalq ticarət sənədidir. Belə müqavilələrə daha çox kiçik şirkətlər üstünlük verirlər. Buna səbəb kimi, ixtiranın, yeniliyin inkişafı, onun daha da yüksəldilməsi və ondan təcrübədə istifadə etmək bu cür şirkətlərin imkanlarından uzaq olur.
- Lisenziya müqavilələri – kəşflərdən, ixtiradan istifadənin digər tərəfə müəyyən həddə verilməsini bildirən beynəlxalq ticarət sənədidir.
- “Nou-hau” – İstehsalın necə aparılmasının yolları və texniki təcrübənin mübadiləsidir. Bu zaman istehsalın texnoloji, idarəetmə, maliyyə xüsusiyyətləri ümumilikdə qarşı tərəfə verilir. Mübadilə obyektinə kommersiya qiyməti olan patentləşdirilməmiş ixtira olur.
- İnjiniring – Satın alınan yaxud kirayələnən icarəyə götürülmüş maşın və avadanlıqların montaj-quraşdırılma və istifadəsi üçün zəruri olan texnoloji biliklərin təqdim olunması. Bura layihənin texniki-iqtisadi əsasının hazırlanması, nəzarət, konsultasiya, layihələşdirmə, təcrübə, zəmanət xidmətlərinin görülməsi kimi kompleks tədbirlər aiddir.

Bu gün dünyada lisenziya müqavilələri daha çox yayılmış mübadilə predmetidir. Lisenziya - təşkilat formasına fərq qoyulmadan hüquqi şəxslərə, fiziki şəxs olan fərdi sahibkarlara sahibkarlıqla məşğul olması üçün verilən rəsmi icazə sənədidir.

Lisenziya müqavilələrində iki tərəf lisenziar və lisenziat olur. Lisenziar – sənədləşmə obyektindən istifadə haqlarını əvvəlcədən bəlli olan dərəcədə öz qarşı tərəfinə

(lisenziata) verən ixtira, patent, texniki bilik sahibi olan hüquqi şəxsdir. Lisenziat isə bu haqları bəlli olan şərtlər çərçivəsində qazanan hüquqi şəxs hesab edilir. Lisenziya müqaviləsi – lisenziya, “nou-hau”, əmtəə nişanından istifadə hüququnun digər tərəfə verilməsidir.

Lisenziya müqavilələrinin fəqləndirici cəhətləri aşağıdakılardır:

1) Lisenziya malının ixracına icazə vardır, tam yaxud qismən məhdudiyət qoyulur;

2) Lisenziya predmeti ilə əlaqədar yeni inkişaf və kəşflərin varlığı ilə əlaqədar məlumat lisenziata verilir və yaxud verilmir;

3) Texnologiyanın qarşı tərəfə verilmə üsuluna təqdim görə - lisenziya müstəqil olaraq verilir və yaxud obyektin tikintisi, quraşdırılması, injiniring xidmətləri həyata keçirilir.

Lisenziya müqavilələrinə aşağıdakı şərtlər daxil edilə bilər:

1) Lisenziyanın hansı bölgədə istifadə edilməsi (dövlətin bir hissəsi, bir və ya bir neçə ölkə),

2) Lisenziya predmetindən hansı formada istifadə edilməsi,

3) Lisenziyadan hansı müddətə istifadə edilməsi və s.

Elmi-texniki mallar bazarı digər məhsul və xidmətlər bazarından bəzi kriteriyalara görə ayrılırlar:

1. Mahiyyətindən asılı olaraq bu bazar “satıcı” bazarı adlanır. Tələbin təklifdən artıq olduğu zamanlar da vardır;

2. Elmi-texniki malların istehlakçıları daha çox peşəkarlardır. Belə məhsulları almağın əsas məğzi bu malı alan şirkətin rəqabət bacarığı qaldırılmalıdır.;

3. Məhsul bazarı ilə müqayisədə bu bazar törəmə bazardır, belə də deyə bilərik elmi texniki məhsullara tələb məhsula (xidmətə) olan tələblə aşkara çıxarılır. Elə bu səbəbdən də elmi-texniki mallar bazarının böyüklüyü yeni kəşflərin, ixtiraların makro və mikro dərəcədə həyata keçirilməsinin can-fəşanlıığı ilə bağlıdır;

4. Bu bazarın əsas xüsusiyyəti elmi-texniki məhsulun satıldığı və yaxud icarəyə verildiyi bəlli “yerin” yaxud məhsul bazarı iştirakçılarının istifadə etdiyi sözlə

desək satış kanalları istiqamətinin var olmamasıdır. Bu cür malların alğı-satqısı bütün olanlardan öncə infrastruktur təkmilləşmənin mühüm element olduğunu vacib hesab edir;

5. Elmi texniki mallar bazarında satış xüsusi üsul və yollar vasitəsilə həyata keçirilir;

6. Elmi texniki tərəqqinin nailiyyətləri məhsul şəklində linitli formadadır.

İstehsalın başqa amillərində olduğu kimi beynəlxalq səviyyədə texnologiyaların alğı-satqı prosesi vaxtı bir neçə əsaslı problemlər ortaya çıxır. Dünya üzərində olan ölkələr texnikalarını bacara bildikləri qədər öz dövlətləri sərhəddləri içərisində saxlamağa cəhd edirlər. Bunu bacara bilmək üçün isə texnikaların istehlakçılara çatdırılmasına hökumət tərəfindən qadağalar yaxud müəyyən məhdudiyyətlər tətbiq edilir. Bunu etməkdə əsas məqsəd dövlətin böyük bir ölçüdə yeni yaradılmış və çox az ölkədə istifadə edilən texnologiyalara sahib olması və bununla da beynəlxalq bazarlarda böyük üstünlük ələ edə bilmək bacarığına sahib olmaqdır.

Bunlardan savayı olan elementlərə isə milli təhlükəsizlik, siyasi və ideoloji motivləri qeyd etmək olar. Bir neçə ölkə isə texnologiya idxalını xarici rəqabətdən müdafiə etmək və əhalinin məşğulluğunun qorunub saxlanması istəyi ilə məhdudlaşdırır. Bunlardan savayı isə digər öz ölkəsinin texniki standartlarının xaricdən gələn texnologiyalarla keyfiyyətə uyğunlaşmaması da bu növ limitləmələrin yaranmasına gətirib çıxarda bilər. Bu sferada ölkə və beynəlxalq səviyyədə görülən tədbirlər bir neçə amildən dolayı baş verə bilər. Burada ən əsas səbəb kimi, beynəlxalq bazarlarda olan qızğın rəqabət yarışıdır.

Texnoloji üstünlüyü öz əllərində saxlamaq digər bir məqsəd kimi ortaya çıxır. Buna görə də həyata keçirilən dövlət tənzimlənməsi daha çox texnologiyalar bölməsində əsas öndə gedən inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq edilir. Bu vaxt hansısa texnologiyaların istehsal və istehlak edilməsində digərləri ilə müqayisədə üstün vəziyyətdə olan ölkələr texnologiyaların dövlətlərindən çölə çıxarılmasını tam yaxud da az miqdarda məhdud edir və bunu etməklə də dünya bazarında öz üstün

mövqeyini saxlamış olur. Ancaq texnologiya sahəsində birincilik əldə etmək o demək deyil ki, iqtisadi sahədə də birincilik əldə edilib. Texnologiya sahəsində üstün mövqedə olan yuxarı sıralarda yer alan dövlətlər yetərli səviyyədə böyük miqdarda məsrəflərə sahibdirlər. Bunların arasına yüksək ixtisaslı kadrları, patent və lisenziyaların qazanılmasını və saxlanılmasını aid etmək olar. Texnologiya sahəsində birinciliyə çıxmaq istəməyən dövlətlər hər bir qiymətlə hazır texnologiyanı və bu texnologiyanın əsasında hazırlanan məhsulu əldə edə bilər.

Məqsədlərdən biri də Milli təhlükəsizliyin qorunmasıdır. Hökumətlər bütün bunlardan qabaq hərbi texnikanın təhlükəsizliyinin qorunub saxlanmasına cəhd göstərir. Buna misal olaraq onu göstərə bilər ki, 1980-ci illərin axırlarına qədər Fransadan başqa NATO-ya üzv olan 15 dövlətin Koordinasiya komitəsi tərəfindən keçmiş socialist idarəetmə sisteminə malik olan dövlətlərə əsasən də hərbi texnikanın ixracına nəzarət edirdi. Onu da demək olar ki, “soyuq müharibə” zamanında bu dövlətlər arasında qarşılıqlı idxal-ixrac prosesləri olduğundan yüksək səviyyədə, böyük ölçüdə nəzarət altında idi.

Beynəlxalq müqavilələrin şərtləri texnikaların beynəlxalq mübadiləsində böyük önəm kəsb edir. Çoxtərəfli anlaşmaların yerinə yetirilməsi vaxtı bu anlaşmalarda iştirak edən dövlətlər texnologiyaların satışına böyük ölçüdə nəzarət edirlər. Bunlar içərisində ən vacib istək texnologiyanın kimyəvi, bakterioloji, raket silahlarının hazırlanmasında potensial vasitə kimi istifadə edilmə ehtimalını aradan qaldırmaqdır. Bu növ hərbi texnologiyanın istehsalı mühüm embarqolar və yaxud möhkəm beynəlxalq kontrol altındadır. Beynəlxalq müqavilələrə görə bir çox, bəzi texnoloji ləvazimatların idxal və ixracı nəzarət altında olur. Belə texnologiya və informasiyalara sülh məqsədilə material, avadanlıqların istehsalında istifadə olunan, buna baxmayaraq belə kütləvi qırğın silahlarının istehsalında istifadəsi mümkün texnologiyalar aid edilir. Texnologiyaların bilavasitə dövlət tənzimlənməsi ixrac nəzarətini həyata keçirən müvafiq icra hakimiyyəti qurumu tərəfindən, gömrük və sərhəd nəzarət üsulları ilə həyata keçirilir. Dolayısı yolla tənzimlənmə aparıcı bor

çox dövlətlərdə texnologiyalar üçün icazə və ticarət nişanlarının dövlət qeydiyyat sisteminin köməyi ilə həyata keçirilir.

Texnologiyalarda olduğu kimi elmi biliklərin beynəlxalq alğı-satqı prosesində də hökumətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən böyük ölçüdə diqqət altında olur. Bu bölmədə söz hüququ Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatına (ÜƏMT) məxsusdur. Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı 14 iyul 1967-ci ildə yaradılmışdır. Hal-hazırda təşkilatın 187 üzvü var.

21-ci əsrdə əqli mülkiyyət beynəlxalq bazarda özünə xas olan bir mövqeyə yerləşmişdir. İnsanın öz əqli düşüncəsinin yaradıcılığı olan kəşflər, yeni texnologiyalar, sənaye elementləri, ticarət markaları, kitab, musiqi, teatr səhnəcikləri və kinolar dünyanın bütün nöqtələrində istifadə edilir və başqa cür deyə bilərik ki, dünya əhalisinin yaşayış stilinin təkmilləşməsinə, rifah halının yaxşılaşmasına öz təsirini bildirir.

2014-2015-ci illərdə regionlar üzrə electron ticarətin səviyyəsi

Cədvəl 5.

Regionlar	2014	2015	Artım
Dünya	1.895.3mlrd \$	2.272.7mlrd \$	+19.9%
Asiya-Sakit okean	822.8mlrd \$	1.056.8mlrd \$	+28.4%
Şimali Amerika	572.5 mlrd \$	644.0 mlrd \$	+12.5%
Avropa	446.0 mlrd \$	505.1 mlrd \$	+13.3%
Latin Amerikası	25.8 mlrd \$	33.0 mlrd \$	+28.0%
Orta Şərq və Şimali Afrika	21.7 mlrd \$	25.8 mlrd \$	+18.6%

Mənbə: Dünya bankı illik hesabat 2016

Bununla bağlı elektron ticarətlə bağlı yaradılan beynəlxalq fond 2015-ci ildəki hesabatında məlumatlar vermişdir. Ordan bilmişik ki, keçən 12 ay ərzində internetdə alış-verişin həcmi dünya ÜDM-nin 2,64 % təşkil edib. Müqayisə üçün bildirim ki, 2010-cu ildən sonra tam olaraq artım baş verib. Belə göstəricilər onlayn ticarətin necə təkmilləşdiyini göstərir.

Verilən məlumatlara görə Asiya-Sakit okean bölgəsi dünya üzrə ən iri electron ticarət məkanı olub. İkinci yeri Avropa tutub. Maraqlıdır ki, avropada yaşayanların əksəriyyətinin internetə girə bilmək imkanı var, lakin electron ticarətdə geri qalıblar. Hər halda buna da müəyyən göstəricilər təsir göstərir.

2015-ci ildə Elektron ticarətdə qabaqcıl 10 ölkə.

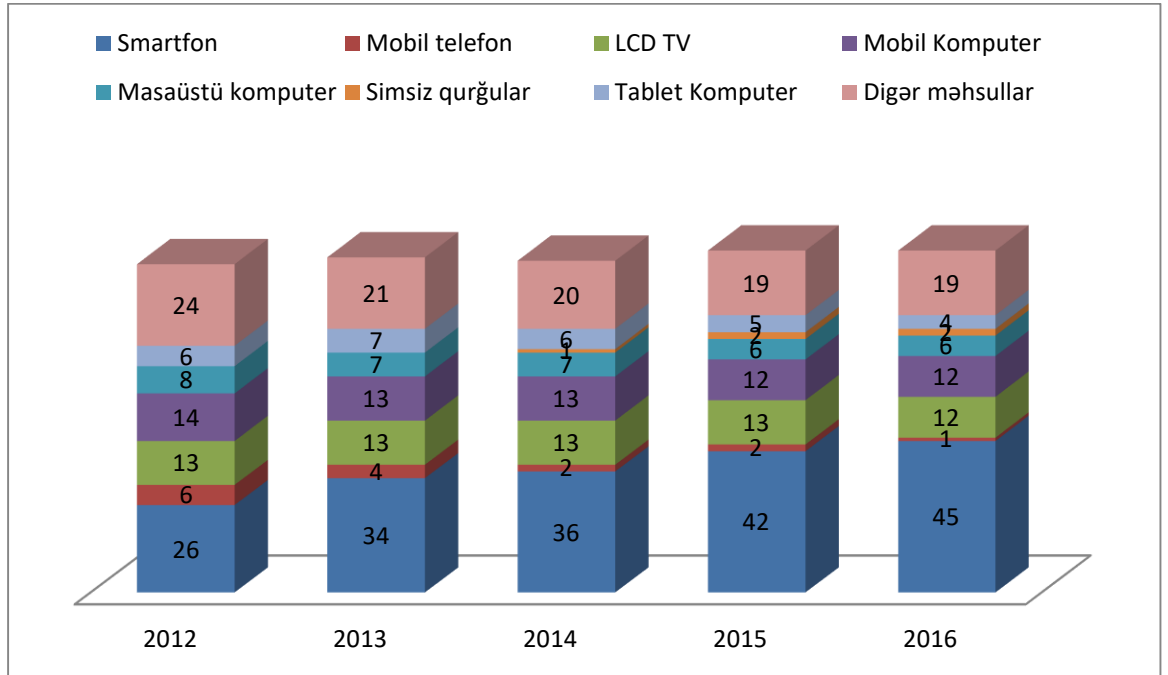
Cədvəl 6.

	Bazaar qiymətlərində ÜDM	Bazar qiymətlərində adambaşına düşən ÜDM	Elektron ticarətin ÜDM-də payı
Qlobal	73.106 mlrd \$	20.776 \$	3.11%
Çin	10.866 mlrd \$	7.925 \$	7.05%
Böyük Britaniya	2.849 mlrd \$	43.714 \$	6.12%
Cənubi Koreya	1.378 mlrd \$	27.222 \$	4.70%
ABŞ	17.947 mlrd \$	55.904 \$	3.32%
Fransa	2.423 mlrd \$	36.503 \$	2.97%
Yaponiya	4.123 mlrd \$	32.477 \$	2.77%
Kanada	1.551 mlrd \$	43.249 \$	2.30%
Almaniya	3.357 mlrd \$	41.162 \$	1.97%
Avstraliya	1.236 mlrd \$	56.328 \$	1.80%
İspaniya	1.200 mlrd \$	25.581 \$	1.68%

Mənbə: Ecommerce Foundation – Global B2C E-commerce Report 2016

2015-ci ildə əsas ticarət edilən elektronik məhsulların payı. (Faizlə göstərilmişdir.)

Histogram 7.

Mənbə: World Trade Statistical Review 2016

Ticarətin elektron forması digərləri ilə müqayisədə çox komfortludur. Yaşadığımız yerdən, işlədiyimiz ofisdən çıxmadan məhsul və xidmətlər alıb-satmaq elektron ticarətdir. Hər gün çiçəklənən ölkəmizdə də ticarətin bu növü tərəqqi yolundadır. Ən böyük bazara sahib olan ABŞ elektron ticarəti gəlirli sahəyə çevirmək üçün səkkiz il bu sahədə çalışmışdır.

NƏTİCƏ

Dünya təsərrüfatının formalaşması istiqamətində gedən bütün proseslər və mərhələlər özündə beynəlxalq ticarəti formalaşdırdı. Dünya iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə meydana çıxan beynəlxalq əmək bölgüsü son zamanlarda qloballaşmanın da təsiri ilə müasir meyllərlə inkişaf edir. Əlbəttəki beynəlxalq ticarətin inkişafı bir hadisə ilə formalaşmamışdır. Onun üçün bir çox iqtisadi məktəblər və onların üzvləri öz nəzəriyyələrini işləyib hazırlamışlar. Həmin nəzəriyyələri gözdən keçirdikcə biz görürük ki, müasir dövrdə belə həmin nəzəriyyələr öz aktuallığını itirməmişdir. Beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsində ən böyük səy göstərən təşkilat kimi Ümumdünya Ticarət Təşkilatını göstərə bilərik. Qarşısına çıxan bir çox maneəyə baxmayaraq bu gün təşkilatın gördüyü iş şübhəsiz ki, beynəlxalq ticarəti bir neçə maneədən azad etmiş, aşağı inkişaf səviyyəli regionların da dünya istehsalından yararlanmaq və oradakı əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması üçün böyük işlər görmüşdür.

ÜTT-in mövcud olması səbəbinə diqqətlə baxsaq görürük ki, bu təşkilat ikinci dünya müharibəsindən sonra yaradılan “Ticarət və tarif üzrə baş saziş” (“GATT”)-in sələfidir. Məhz bu təşkilatın tətbiq etdiyi tənzimləmə metodları sayəsində mallar bir çox ölkələr vasitəsilə demək olar ki, maneəsiz hərəkət edir.

Ticarət nəzəriyyələrinin formalaşması və inkişafı qədim dövrlərdən bəri mövcud olan beynəlxalq əmək bölgüsünün daha da formalaşması və dünya ölkələrinin beynəlxalq bazarda hər hansısa məhsulla iştirak etməsinə köməklik göstərmişdir. Həmçinin bu nəzəriyyələri araşdırdıqca onu da görürük ki, beynəlxalq ticarətin bu günkü səviyyəyə qədər gəlib çatmasına böyük iqtisadçıların töhfəsi danılmazdır.

Həmçinin, ictimai əmək xərclərini azaltmaq, işgüzar güclərin təkmilləşməsi eləcə də, effektivləşdirilməsi üçün üsuldur. Elm və texnikanın inkişaf etdiyi bir dövrdə işgüzar güclərin intensiv olaraq inkişaf etdirilməsi xarici iqtisadi münasibətlərin təkmilləşdirilməsinə və böyüməsinə əlavə stimül yaradır. Qabaqcıl elm və texnikada ilə istehsal olunan nemətlərin çeşidi dəyişir və elmi tədqiqatların istiqamətlərinin müxtəlifliyi maddi istehsalın bütün sahələrini effektiv şəkildə

təkmilləşdirməyə şərait yaradır. Belə bir çətinliyə əsasən limitli alış-veriş məkanına və təbii resurslara sahib olan dövlətlərdə daha çox rast gəlinir.

Dünya təsərrüfat sistemi bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə asılı olan və sistem elementləri ilə ziddiyət daşımayan milli təsərrüfatların toplusudur. Dünya təsərrüfat sistemi çərçivəsində geniş təkrar istehsal milli iqtisadiyyatların sərhədlərindən kənara çıxır və dünya təsərrüfatının bir tərkib hissəsi olur.

Beynəlxalq təşkilatların illik hesabatlarına nəzər yetirdikdə, beynəlxalq ticarətdə bir sıra İEÖ-in ön sıralarda yer aldığını görürük. Həm idxal, həm də ixrac sahəsində bu ölkələr İEOÖ-dən xeyli öndədirlər.

Mal və xidmət sahəsində olduğu kimi, elektronika sahəsində də, elektron ticarətdə də dünya nəhəngləri liderlik edir.

Elmi-texniki çevrilişin xarakterik cəhətlərini bunları aid etmək olar:

- hərtərəflilik
- mobillilik
- istehsalda insan faktorunun dəyişimi
- elmin istehsal prosesinə daxil edilməsi

Elm və texnikanın nailiyyətlərindən istehsalda istifadə edilməsini və tərəqqini intensivləşdirən vacib faktorlardan biri müharibədən sonra rəqabət şəraitində mənfəətin davamlı artımına gətirib çıxarmaqdır. Müharibədən sonra buna nail olmaqda əsas faktor kimi ABŞ və SSRİ-nin böyük vaxt ərzində rəqabət şəraitində olmasını göstərmək olar. Bu ölkələr biraz da irəli gedərək yüksək səviyyəli hərbi texnikalar yaratmış və ayın səthinə belə çıxmağı bacarmışdılar. Müasir zamanda çox vacib bir sfera olan “texnologiya” günü-gündən təkmilləşir. İyirmi birinci əsrdə texnologiya insanların həyat tərzinə çevrilmişdir. Yəni, artıq texnika mətbəxə, yataq otağına, zala və iş otağına kimi bizi əhatə etmişdir. Texnikaların tətbiqi insanların həyatında vacib dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Texnikanın təkmilləşməsi insanları bir-birinə yaxınlaşdırmışdır. Belə ki, internetin yüksək keyfiyyətli olması nəticəsində artıq ən ucqar nöqtələr belə əlçatan olmuşdur. Bu da öz növbəsində həmin regionlarda iqtisadiyyatı canlandırmağa kömək edir.

Həmçinin, internet vasitəsilə dünyanın hər yerində baş verən hadisələri izləmək imkanı vardır. Adıca bir misal, oxumaq istədiyimiz kitabı almaq üçün artıq kitabxanaya yaxud kitab mağazasına getməyə ehtiyac yoxdur. Belə ki, internetdə istədiyiniz kitabı almaq, hətta pulsuz yükləmək imkanı vardır. Texnologiyalar dünya əhalisinin bütünləşməsinə yaradan əsas amilə çevrilə bilər. Dünyanın hansısa nöqtəsində baş verən hadisəyə reaksiya vermək imkanını da bizə texnologiyalar verir. Burada əsas vasitə kimi televizor, radio, kompüter və telefonu göstərmək olar. Məhz onlar, müasir zamanda insanların məlumatlandırılmasında əsas vasitə kimi çıxış edirlər.

Bu gün hansısa sahəni göstərə bilmərik ki, orada texnologiya yoxdur. Yemək bişirmək üçün istifadə etdiyimiz cihazlar, zaldakı televizor, iş otağındakı kompüter, cibimizdəki mobil telefon və s. bizim gündəlik istifadə etdiyimiz texnologiyalardır. Əlbəttəki, bunların tətbiqində əsas məqsəd dünya əhalisinin yaşayışını asanlaşdırmaqdır.

2011-ci ildə dünya ticarətinin həcmi rekord həddə - 18 trilyon ABŞ dolları olub.

A.Smit və D.Rikardonun ortaya çıxardığı nəzəriyyədən azad ticarəti müdafiə edən neoliberalılar üçün öz müasirliyini qoruyub saxlamışdır. Onlar belə hesab edirdilər ki, ticarətlə məşğul olan şəxslərə ölkə sərhədlərinin daxilində və xaricində pul və əmtəə münasibətlərinin aparılması üçün azadlıq verilməlidir. Onların fikrincə beynəlxalq ticarət üzərində nəzarətin səviyyəsi aşağı olmalıdır. Qloballaşmanın təsiri ilə beynəlxalq bazarlarda müəyyən məhsulla çıxış etmək hər bir ölkənin məqsədinə çevrilmişdir. Azad ticarət şəraitinin yaradılması təbii resurslardan, adamlardan və kapitaldan istifadənin səmərəsini artırma biləcək rəqabət formalaşdırma bilər. Bəzi dövlətlərin “Proteksionizm” siyasətindən (bazar iqtisadiyyatı çərçivəsində yerli müəssisələri xarici məhsullarla rəqabətdən qoruyan dövlət siyasəti) istifadə etməsi beynəlxalq ticarətin inkişafında maneələrə səbəb olur. Bazar iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərinə mənfi təsir göstərən “proteksionizm” beynəlxalq ticarətin inkişafını ləngitdiyi kimi, tələbə də öz təsirini göstəriri, qiymətləri aşağı salır və rentabelliyyəni səviyyəsini aşağı salaraq öz işini görənləri istehsalçıları və sahibkarları ruhdan salır. Bu

səbəbdən də “proteksionizm” siyasətindən istifadə etmək dövlətlərin milli maraqlarına ziddir.

Nisbi üstünlük nəzəriyyəsi azad ticarət prinsiplərini müdafiə edən bir nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyə dövlətlərə hansı məhsulun istehsalına daha az xərc sərf edirlərsə o məhsulun istehsalı üzrə də ixtisaslaşmağı tövsiyə edirlər. Bu səbəbdən də nisbi üstünlük nəzəriyyəsi “proteksionizmi”, qapalı iqtisadiyyatı qəbul etmir. Bu nəzəriyyəyə görə az məsrəflə istehsal olunan məhsuli dövlət beynəlxalq bazarda özünün ehtiyacı olan lakin, yüksək xərcə istehsal edilə biləcək məhsula dəyişə bilər. Beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi nəticəsində mübadilə edən ölkələrdən hər ikisi üçün qiymətlər sərfəli olur. Bu səbəbdən onlar öz ixtisaslaşdıqları məhsul üzrə dünya bazarında iştirak edib, digər ehtiyac duyduqları məhsulları əldə edirlər. A. Smitə görə, bazarın “görünməyən əli” hər bir ölkədə cəmiyyətin hər bir üzvünü global iqtisadiyyatda ən üstün mövqeyə çıxarır.

Buna baxmayaraq demək olar ki, qloballaşmanın genişlənməsiylə bağlı olaraq nisbi üstünlük nəzəriyyəsinin bu zamana uyğunluğu demək olar ki, öz aktuallığını itirməkdədir. Müasir zamanda bu nəzəriyyənin ən birinci problemi odur ki, hökumətin nəzarəti altında kapitalın hərəkətinə daxil edilmişdir. A. Smit və D. Rikardo kapitalın hərəkətliliyi fikrini rədd edirdilər və hökumət sərmayesinin mümkün olduğunu vurğulayırdılar. Smitə görə, bazar hadisələri daxili əlaqələri ehtiva edir bu səbəbdən sərmayeçi xarici ölkələrə sərmaye qoymaqda maraqlı olmur. Smit və Rikardoya görə özlərini cəmiyyətdən ayrı tutan, milli hökumətlərdən ayıraraq başqa dövlətlərə sərmaye qoyan investorların olması o qədər də yaxşı fikir deyildir. Bunlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, böyük ölçüdə hərəkətli və dəyişkən kapital bazarının mövcudluğu nisbi üstünlük nəzəriyyəsinin qarşısına çıxan ilk problem olmuşdur.

Nisbi üstünlük nəzəriyyəsinin qarşılaşdığı növbəti çətinlik isə, beynəlxalq ticarətin formalarının bir neçə illərdir əsaslı olaraq dəyişməsi olmuşdur. Bir-biri ilə ticarət əlaqələri quran müstəqil ölkələr fikri artıq keçmişdə qalmışdır. Amma onu demək olar ki, müəssisələr arasında baş verən ticarət əlaqələri dünya

iqtisadiyyatında artan tempolə davam edir. Beynəlxalq ticarətlə məşğul olan beynəlxalq təşkilatların son hesabatlarına görə dünya ticarətində müəssisələrarası ticarətin payı 40%-i keçmişdir. Nisbi üstünlük nəzəriyyəsi ölkələrə aşağı məsrəflə istehsal etdiyi məhsul üzrə ixtisaslaşmağı məsləhət görürdüsə müəssisələrarası ticarət bunun əleyhinə idi.

XX əsrin son onilliyində baş verən ticarət üçün var olan vəziyyət neoliberalizmin nümayəndələrinin bazar və ticarət haqqında olan düşüncələrini böyük ölçüdə dəyişmiş oldu.

Azad ticarəti müdafiə edən elementlər iqtisadi rentabellik nöqtəyi-nəzərindən öz vacibliyini qorumasından asılı olmayaraq, inkişaf etmiş ölkələr arasında azad ticarət həmişə qarşılıqlı surətdə baş vermir. Bu ölkələr azad ticarətdən iqtisadi cəhətdən geri qalmış dövlətlərə qarşı istifadə edirlər. Bunda da əsas məqsəd, həmin ölkələrin iqtisadi siyasətinə qarışmaq olmuşdur. Bunu belə də demək olar, azad ticarət haqqında İEÖ-in dedikləri ilə əməlləri arasında uyğunsuzluq var. Bu tip uyğunsuzluq axır dövrlərdə dünya iqtisadiyyatının quruluşunda və beynəlxalq ticarətin formalarında olan əsaslı dəyişikliklərlə birlikdə liberalizm nəzəriyyəsinin dünya iqtisadiyyatının qloballaşma prosesini aydınlaşdırmaq üçün uyğun nəzəriyyə olması sual altına düşür.

Ədəbiyyat Siyahısı

1. İsmayıl Əli Feyzullabəyli, Elman İbiş oğlu İbişov, Həsən Abid oğlu İsrailov “Beynəlxalq ticarət işi” Bakı 2001
2. A.Abbasbəyli, E.Nəcəfov “Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi” Bakı-Mütərcim - 2007
3. Arif Şəkərəli oğlu Şəkərəliyev “Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər” Bakı 1999
4. V.İ.Truxaçev, İ.N.Lyakişeva, V.L.Yeroxin “Beynəlxalq ticarət” Bakı 2012
5. Й.В.Вавилова, Л.П.Бородулина “Beynəlxalq ticarət” Bakı 2009
6. Э.Я.Эənciyev, Я.Р.Ялəkbərov, А.М.Яliyev, Н.Я.Щəсənov “Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər” Bakı 2010
7. Kərimli İ. ”Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir problemləri” Bakı 2006
8. V.E. Rıbalkin “Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər” – Rus dilindən tərcümə. Bakı 2012.
9. Abdullayev E. “Beynəlxalq ticarət əlaqələrinin hüquqi tənzimlənməsi və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüquqi təcrübəsi” Bakı 2007
10. Şəmsəddin Hacıyev, Əvəz Bayramov “Beynəlxalq iqtisadiyyat” Bakı 2005
11. Hacıyev Ş.H. —Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri: metodoloji təkamül. —İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika jurnalı, 1998,
12. World Trade Statistical Review 2016
13. Ecommerce Foundation – “Global B2C E-commerce Report” – 2016
14. BVF “Qlobal maliyyə stabilliyi hesabatı” – oktyabr 2016
15. <http://www.ictnews.az>
16. <https://www.ecommercewiki.org>
17. <https://www.ecommercefoundation.org>
18. <http://www.worldbank.org/>
19. <https://www.wto.org/>
20. <http://www.un.org/>

Резюме

Одно из важнейших форм международных экономических отношений, международная торговля стала важным фактором в мировом экономическом пространстве. Для обеспечения экономической стабильности стран в современном мире и мирового экономического пространства в его интерьере должны не быть изолированы, вступать в международные торговые отношения. Международные торговые отношения с древних времен начала и до сих пор продолжается развиваться.

Среди стран, в современную эпоху товаров, услуг и людей, действовать удобно и гладко сегодня существует четкая международная торговля. Конечно, этому влияет разделение международного труда и углубление глобализации.

Целью конкретных исследование специфические особенности международной торговли, суть исследования, чтобы изучить основы международной торговли, теории международной торговли для изучения сложных направлений анализа и развития.

С целью исследования с времен формирования международной торговли, путей развития в современной эпохе ситуацию международной торговли изучается.

Кроме того, характерные черты теории международной торговли и мысль их ключевой роли в развитии международной торговли исследованы и изучены.

SUMMARY

One of the most important forms of international economic relations, international trade has become an important factor in the global economic space. Countries in the world enter into international trade relations because of to ensure the economic stability and not to be isolated economic space. Develop of international trade relations start since ancient times and still continues.

In the modern era goods, services and people move among the countries comfortable and having no obstacles. Of course, the international division of labour and the deepening of globalization affected this.

There was researched specific features of international trade examine the framework of international trade, international trade theories and study the complex analysis and development directions. For this purpose, there was analysed way of development and modern situation of international trade since international trade had been formed. In addition, the characteristic features of international trade theory and the thoughts of their key role in the development of international trade researched and studied.

New trade theory tries to explain empirical elements of trade that comparative advantage-based models above have difficulty with. These include the fact that most trade is between countries with similar factor endowment and productivity levels, and the large amount of multinational production (i.e., foreign direct investment) that exists. New trade theories are often based on assumptions such as monopolistic competition and increasing returns to scale. One result of these theories is the home-market effect, which asserts that, if an industry tends to cluster in one location because of returns to scale and if that industry faces high transportation costs, the industry will be located in the country with most of its demand, in order to minimize cost.

REFERAT

Mövzunun aktuallığı. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin mühüm formalarından biri olan beynəlxalq ticarət qlobal iqtisadi məkanda vacib faktora çevrilmişdir. Bu gün dünya ölkələri öz daxili iqtisadi sabitliyini təmin etmək və dünya iqtisadi məkanından təcrid olmamaq üçün beynəlxalq ticarət əlaqələrinə girirlər. Beynəlxalq ticarət əlaqələrinin inkişafı qədim dövrlərdən bəri başlamış və hələdə davam etməkdədir. Beynəlxalq ticarətin inkişafına daha çox təsir edən iqtisadi nəzəriyyələr olmuşdur. İqtisadi nəzəriyyələr qədim dövrdə yaranmasına baxmayaraq bu gün də öz aktuallığını qorumaqdadır.

Dünya ölkələrinin beynəlxalq ticarət əlaqələrində beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin təsiri dissertasiya işində araşdırılan əsas sahələrdəndir.

Heç bir dövlət xarici aləmdən təcrid olunmuş formada uzun müddət ərzində davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq iqtidarında deyil. Bir müddətdən sonra ölkələr tələbi ödəmək məqsədi ilə BİM sistemində iştirak etməyə başlayırlar. Bu son dövrlərdə yaranan bir proses deyil. Qədim dövrlərdən bu günkü günə kimi gəlib çıxan beynəlxalq ticarət ənənələri daha da təkmilləşdirilmiş şəkildə ölkələr arasındakı münasibətlərdə mühüm rol oynayır. Beynəlxalq ticarət bu mərhələyə gəlib çatana qədər bir sıra iqtisadçı-alimlər tərəfindən orada nəzəriyyələr işlənmişdir. Bu nəzəriyyələrin bəziləri müasir dövrdə də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

İqtisadiyyatın yaxud hansısa başqa bilik bölməsində “nəzəriyyə” dedikdə o bilik sferasının predmetinin öyrənilməsi başa düşülür. Həmçinin “nəzəriyyə” bilikdə baş verən işlərin nədən baş verdiyini və sonda nə yaratdığı suallarını öyrənir. Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin də əsas məğzi dövlətlərin bir-biriləriylə olan mal və işlərin mübadiləsinin aydınlaşdırmaqdır.

Dünya təsərrüfat sistemi bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə asılı olan və sistem elementləri ilə ziddiyət daşımayan milli təsərrüfatların toplusudur. Dünya təsərrüfat sistemi çərçivəsində geniş təkrar istehsal milli iqtisadiyyatların sərhədlərindən kənara çıxır və dünya təsərrüfatının bir tərkib hissəsi olur.

Dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələri. Buraxılış işinin məqsədi beynəlxalq ticarətin nəzəri-konseptual əsasları və müasir dövrdə dünya ölkələrinin ticarət əlaqələrində istifadə etdikləri metodlar, beynəlxalq ticarətdə tutduqları mövqelər, idxal-ixrac əməliyyatlarında əsas məhsullar öyrənilmişdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- Beynəlxalq ticarətin mahiyyəti, təkamülü və formalaşması;
- Beynəlxalq əmək bölgüsü-beynəlxalq ticarətin inkişafının maddi əsasıdır;
- Qloballaşma beynəlxalq ticarətin inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsidir;
- Beynəlxalq ticarətin klassik nəzəriyyələri;
- Beynəlxalq ticarətin neoklassik nəzəriyyələri;
- Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri və milli iqtisadi inkişafın qarşılıqlı əlaqələndirilməsi;
- Əmtəələrlə beynəlxalq ticarətdə beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrindən istifadənin müasir təcrübəsi və perspektivləri;
- Xidmətlərlə beynəlxalq ticarətdə beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrindən istifadənin müasir təcrübəsi və perspektivləri;
- Elmi-texniki məhsullarla beynəlxalq ticarətdə beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrindən istifadənin müasir təcrübəsi və perspektivləri

Dissertasiya işinin informasiya bazasını Ümumdünya Ticarət Təşkilatının və Dünya Bankının 2014-cü, 2015-ci və 2016-cı ilin ilk rübü üzrə illik statistik hesabatları, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasının və mövzu ilə əlaqədar elektron resursları, Beynəlxalq Valyuta Fondunun illik nəşrləri və “Ecommerce Foundation” təşkilatının 2016-cı il üzrə hesabatı təşkil edir.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, 9 paragraf, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 102 səhifə həcmindədir.